

Центр політичних досліджень
Кафедра політології

Юрій Мацієвський, Віталій Лебедюк

ЯК ПИСАТИ НАУКОВІ РОБОТИ З ПОЛІТОЛОГІЇ?

Навчальний посібник

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2015

УДК 32
ББК 66
М 36

*Рекомендовано до друку навчально-методичною радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 4 від 24 лютого 2015 року)*

Рецензенти:

Ярош О. Б., доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Вербець В. В., доктор педагогічних наук, професор кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету;

Старіш О. Г., доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету «Острозька академія»

Мацієвський Ю. В. Як писати наукові роботи з політології? : [навчальний посібник] Видання друге, перероблене і доповнене / Ю. В. Мацієвський, В. М. Лебедюк. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. – 148 с.

У навчальному посібнику автори пропонують відповіді на питання, що стосуються методології дослідження. У десяти розділах розглянуто його основні етапи – від формулювання проблеми до аналізу та інтерпретації даних. Особливу увагу зосереджено на послідовності дослідницьких кроків, використанні кількісних методів, написанні тексту та його оформленні.

Рекомендовано студентам, аспірантам, науковцям і всім, хто цікавиться питаннями політичних досліджень.

УДК 32
ББК 66

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2015

© Мацієвський Ю. В., Лебедюк В. М., 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	6
РОЗДІЛ II. ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	8
РОЗДІЛ III. ДОСЛІДНИЦЬКІ КРОКИ	13
3.1. Формулювання проблеми дослідження	15
3.2. Формулювання теорії	20
3.3. Операціоналізація теорії	21
3.4. Створення теорії: поняття і гіпотези в політології	22
3.4.1. Структура теорії	23
3.4.2. Перевірка теорії	27
3.4.3. Формулювання та різновиди гіпотез	29
3.4.4. Операціоналізація і вимірювання	31
3.4.5. Операційні визначення	33
3.4.6. Вимірювання	34
3.4.7. Робоча гіпотеза	36
3.4.8. Помилки вимірювання	37
3.5. Вибір методів дослідження	38
3.6. Збір даних	40
3.7. Аналіз та інтерпретація даних	41
РОЗДІЛ IV. МЕТОДИ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	45
4.1. Вимірювання: типи шкал	46
4.1.1. Номінальна шкала	48
4.1.2. Порядкова шкала	49
4.1.3. Метрична шкала	51
4.2. Кількісні методи дослідження	53
4.2.1. Частотний аналіз	55
4.2.2. Критерій Пірсона χ^2	57
4.2.3. Коефіцієнти зв'язку	59
4.2.4. Регресійний аналіз	62
4.2.5. Кластерний аналіз	69
4.2.6. Факторний аналіз	74
4.2.7. Контент-аналіз	77

4.3. Якісні методи	80
4.3.1. Дискурс-аналіз	80
4.3.2. SWOT-analysis	87
РОЗДІЛ V. ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ З ДИЗАЙНУ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	92
5.1. Формулювання теми, мети, предмету і завдань дослідження	92
5.2. Робота з літературою та джерелами	95
5.3. Складання й узгодження плану	100
5.4. Написання тексту дослідження	102
РОЗДІЛ VI. ЯКІ Є ВИМОГИ ДО НАУКОВИХ РОБІТ?	106
РОЗДІЛ VII. СТРУКТУРА ТА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ РОБІТ	110
РОЗДІЛ VIII. ПРАВИЛА БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОПИСУ	119
8.1. Оформлення джерел та літератури	119
8.2. Покликання на джерела та літературу	124
РОЗДІЛ IX. ПІДГОТОВКА ДО ЗАХИСТУ І ЗАХИСТ РОБОТИ	127
9.1. Роль наукового керівника	129
РОЗДІЛ X. ЯК ПИСАТИ НАУКОВУ СТАТТЮ, РЕФЕРАТ	131
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	139
ТЕЗАУРУС	141
ДОДАТКИ	143

ВСТУП

Навчання студента в університеті передбачає набуття не лише теоретичних знань, а й практичних умінь. Для політологів чи не найбільшим є вміння проводити дослідження і подавати їх у вигляді текстів, які своєю чергою, можна поділити на навчальні, наукові і науково-популярні. Спектр перших охоплює не лише курсові, бакалаврські чи магістерські роботи; сюди належать і бібліографічні описи літератури, різні есе, анотований переказ праці (реферат) чи критичний відгук про неї. До наукових текстів належать статті, колективні чи індивідуальні монографії, тематичні збірники і дисертації. Популярно-наукові – це тексти, написані на суспільну тематику, які найчастіше є реакцією на якусь подію чи явище. Метою таких публікацій є привернення уваги громадськості до певного питання.

Проведення досліджень і їх презентація у вигляді письмових робіт – це окремі вміння. У цьому посібнику ми спробуємо їх поєднати, пропонуючи типові рекомендації з методики досліджень, а також їх презентації у формі навчальних письмових робіт, зокрема курсових, бакалаврських і магістерських. Крім того, ми пояснимо, як треба писати інші види робіт.

Досвід підготовки письмових робіт не лише допоможе вдосконалити і поглибити набуті в процесі навчання знання, але й виробити вміння самостійно презентувати результати своїх досліджень, думок, рефлексій щодо політичних подій чи текстів інших авторів.

РОЗДІЛ I. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Політична наука, як і інші, покликана давати нові знання про навколишній світ. Проте світ політичного не є матеріальним. Більшість явищ, з якими ми маємо справу в політиці, тобто все те, що пов'язане зі здобуттям і здійсненням влади, не має матеріального вигляду. Ми не можемо спостерігати в мікроскоп чи телескоп, як здійснюється влада, як відбувається демократизація, криза, війна чи революція. Найчастіше ми бачимо людей, що беруть участь у тих чи тих подіях. Але чому люди беруть участь у політичних подіях, або чому вони беруть участь в одних подіях, а не беруть в інших, вимагає пояснення. Щоби пояснення було науковим, ми повинні використовувати зрозумілі для всіх процедури (збору і обробки даних) і зрозумілу для всіх мову опису і пояснення цих даних (більше про це ви мали можливість дізнатися у курсах «Вступ до спеціальності», «ОНДР» «Вступ до наукових студій» і «Методика науково-дослідної роботи»). Те, як ми отримуємо знання і як презентуємо їх для інших, називають **емпіричним аналізом**, а те, як ми їх використовуємо – **нормативним аналізом**.

□ **Емпіричний аналіз** – це вироблення спільної для всіх мови опису і пояснення політичної дійсності. Така мова може бути кількісною, якщо опирається на статистичні чи інші кількісні показники окремих явищ чи випадків, які ми порівнюємо між собою, або ж якісною, якщо ми пояснюємо ці показники чи випадки¹.

Використання спільної мови передбачає використання понять.

□ **Поняття** – це сукупність ознак того чи того явища. Якщо букви і слова в реченнях є базовими елементами мови спілкування, то поняття є такими ж «цеглинками» емпіричного аналізу. Це, однак, не означає, що ми опираємося на якісь єдині поняття, чи погоджуємося використовувати ці поняття так, а не інакше. Правильних чи однозначних понять у суспільних науках немає. Якби вони були, процес наукового пізнання перетворився б у догма-

¹ Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич ; пер. с англ. / предисл. А. К. Соколова. – М. : Издательство «Весь мир», 1997. – С. 20–21.

тичне повторення чи маніпулювання поняттями, що ми спостерігали в період домінування «наукового комунізму» в радянському суспільствознавстві. Вироблення спільної мови означає, що ми розуміємо (показуємо), як конструюємо поняття, які ознаки беремо до уваги і чому, як поєднуємо поняття між собою у вигляді тверджень (узагальнень) чи припущень (гіпотез), як перевіряємо гіпотези і інтерпретуємо результати.

Отже, вироблення спільної мови потрібне для опису і пояснення політичних явищ, що є головними функціями діяльності політолога (крім цих, є ще вироблення прогнозів, надання експертних оцінок і рекомендацій, які вже належать не до сфери політичної науки, а політичної аналітики). Описуючи і пояснюючи суспільні явища, ми пізнаємо навколишній світ. Іншими словами, ми створюємо теорію. Проте не всі дослідження мають на меті формулювання теорій. Значна кількість робіт спрямована на перевірку теорій. Але щоби наше пояснення було достовірним або науковим, воно повинно бути чітким, системним і контрольованим. Чіткість (експліцитність) означає, що всі наші дії зі збору даних і інтерпретації отриманих результатів чітко пояснені. Нічого не приховується і не приймається на віру.

Системність означає, що всі явища (факти) пов'язані між собою причинними зв'язками, а контрольованість – що всі явища вивчаються з максимальною увагою до деталей. Узагальнення роблять після ретельної перевірки виявлених зв'язків.

Отже, науковим можна вважати чітке, системне і контрольоване емпіричне дослідження очікуваних зв'язків між різними явищами². Це визначення досить вузьке в тому сенсі, що воно нам вказує на чітку послідовність дослідницьких кроків. Ці кроки чи алгоритм мають нас запевнити, що результат дослідження є надійним і може бути використаним як у теоретичних (для кращого розуміння явища), так і прикладних (вирішення якогось питання, чи зміни, покращення чогось) дослідженнях.

² Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич ; пер. с англ. / предисл. А. К. Соколова. – М. : Издательство «Весь мир», 1997. – С. 24.

РОЗДІЛ II. ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Для чого нам узагалі дослідження? Ми вже писали вище, що наука повинна давати нам нові знання. Нові, тому що жодне знання не є абсолютним. Це не тільки означає те, що сьогодні ми знаємо більше, ніж учора. Важливо, що ми знаємо інше, або дивимося на усталені речі по-іншому. Отже, знання потрібні не тільки для пояснення (розуміння) того, що з нами відбувається чи не відбувається, але й для того, щоб якимось впливати на дійсність. Звідси розрізняють два типи знання – **фундаментальне** (теоретичне) і **прикладне** (практичне) – і два типи досліджень – фундаментальні і прикладні.

Результатом фундаментальних досліджень є теорії, що дають нове розуміння усталених явищ. Чому, наприклад, в одних країнах встановилася демократія, а в інших ні? Або чому виникає війна чи революція? Більша частина теоретичних досліджень, однак, спрямована не на створення теорій, а на перевірку вже чинних. По-іншому це називають **верифікацією**. Перевірка є також частиною процесу теоретизування. Теорії перевіряють експериментальним шляхом або шляхом спостереження. Соціальні експерименти фактично неможливі, тому для перевірки соціальних теорій використовують спостереження. Є два методи спостережень: аналіз окремих випадків (прикладів) та аналіз статистичних даних, що стосуються багатьох випадків³. Так чи інакше використовують **емпіричні** (отримані дослідницьким шляхом) дані. Мислення тут відбувається від спостереження за окремими випадками (фактами) до їх узагальнення у вигляді тез чи тверджень (такий спосіб мислення називають **індукцією**). Якщо ми встановлюємо, що прогнози, які вивели з теорії не підтверджуються емпіричними даними, то стверджуємо їх хибність (неповноту). Іншими словами ми їх фальсифікуємо. Так, наприклад, тривалий час уважали, що соціальні зміни (демократизація) в ко-

³ Ван Эвера С. Методическое руководство для студентов и аспирантов-политологов по подготовке диссертаций / С. Ван Эвера. – М. : Аспект Пресс, 2007. – С. 26–27.

лишніх авторитарних країнах мають закінчитися встановленням демократії. Згодом виявилось, що в більшості пострадянських країн старі авторитарні режими змінилися новими, тобто замість демократизації відбулась авторитаризація, а в деяких країнах нові авторитарні режими маскуються за демократичним фасадом.

Але вчені не зупиняються лише на встановленні хибності теорії. Більш важливим є доповнення чинної теорії шляхом урахування нових обставин, показників (змінних). Верифікуючи, учені доповнюють або пропонують нові пояснення.

Поряд із дослідженнями, спрямованими на формулювання і перевірку теорій, вирізняють формальне теоретизування. Тут учені відштовхуються від певних фактів політичного життя з тим, щоб, аналізуючи їх, вивести широкі або загальні теорії. Прикладом формальної теорії є **економічна теорія демократії** (1957) Ентоні Даунса, який будував широку теорію, відштовхуючись від таких спостережень: 1) виборці і партії діють раціональною; 2) кожен політичний конфлікт стосується лише якогось одного питання; 3) політичні події не цілком передбачувані. З теорії Даунса можна вивести, наприклад, такі міркування: 1) у двопартійній системі партії в багатьох питаннях будуть займати подібні позиції, проте в багатопартійній цього не буде; 2) виборець не повинен знати все про всіх кандидатів (партії); 3) демократичні уряди схиляються до перерозподілу доходів.

Такий спосіб теоретизування називають дедуктивним.

□ **Дедукція** – це мислення від загального до конкретного. Усі висновки ми виводимо з окремих широких тверджень. Метою формального теоретизування є пояснення певних явищ. Теоретик тут визначає сукупність умов, з яких має впливати те, що нас цікавить. Формальні теорії використовують для визначення, наприклад, оптимальної системи оподаткування, проведення виборів тощо. Формальні теорії, як і емпіричні, часто перевіряють на окремих прикладах. Але якщо в дослідженнях спрямованих на пояснення окремих явищ спираються на індукцію та дедукцію, то у формальному теоретизуванні лише на дедукцію.

Прикладні дослідження, спрямовані на вирішення певної суспільної проблеми, можна поділити на **нормативно орієнтовані**

і **практично орієнтовані**. Перші відомі нам з робіт класиків – Платона, Аристотеля, Маркса, Гелбрейта та ін. По суті, це праці про те, що повинно відбуватися в політиці. Типовими питаннями цього напрямку є, наприклад, такі: Якою має бути ідеальна (оптимальна) держава? Який суспільний устрій кращий? Сучасні дослідження стосуються тих самих питань, сформульованих по-іншому: Якою має бути справедлива (варіанти – соціальна, правова) держава? Якою має бути оптимальна виборча система? Роботи, написані в цьому напрямі, це, по суті, філософські роздуми, спрямовані на вирішення суспільних проблем, але автори відштовхуються не так від певних фактів чи спостережень, як від ідеальних уявлень про те, як має бути. Звідси й назва – нормативна філософія.

Дослідження технічного характеру також спрямовані на вирішення суспільних проблем. Вони переважно мають аналітичний (рекомендаційний, експертний) характер. Можна, скажімо, досліджувати соціальні, економічні чи інші підстави злочинності, а можна зосередитися на причинах крадіжок у місті з метою їх попередження, або з'ясувати причини недовіри громадянських організацій у місті, регіоні чи країні, чи розробити перелік заходів для їх активізації і запропонувати його на розгляд активістів цих організацій. Отже, тип потреби (питання), яке ми хочемо з'ясувати, лежить в основі поділу досліджень на теоретичні і прикладні. Збільшення попиту на аналітичні дослідження призвело до появи значної кількості консультативних пунктів, що надають свої послуги державним чи комерційним установам, юридичним чи фізичним особам.

Відмінність фундаментальних теоретичних досліджень, які часто називають власне політичними, від аналітичних полягає не тільки в характері потреб, з якими має справу той чи інший дослідник, а й у характері діяльності. Політичний дослідник пояснює, чому так є, а політичний аналітик часто використовує результати політичних досліджень, щоб попередити (порекомендувати) політику, що слід зробити, щоб досягти бажаного результату чи попередити небажане явище. Отже, політичний аналітик є посередником між дослідником і політиком.

Крім такого поділу існує, й інший, де в основі лежить виявлення нових фактів або нова інтерпретація відомих фактів. Іншими словами, дослідження може мати емпіричний або неемпіричний характер. У таблиці 2.1 підсумовано чотири типи досліджень, де в основі лежать два критерії – характер проблем і характер матеріалу, на якому зроблене дослідження.

Таблиця 2.1

Типи політичних досліджень

Критерій	Прикладні	Фундаментальні
Не емпіричні	Нормативна політична філософія	Формальна теорія
Емпіричні	Дослідження технічного характеру (engineering research, policy research)	Дослідження, зорієнтовані на пояснення окремих явищ (формулювання і перевірку теорій)

Джерело: Адаптовано за Philips Shively W. Sztuka prowadzenia badan politycznych / W. Philips Shively. – Poznan, 2001. – s.18.

На практиці жодне дослідження чітко не потрапляє до якогось одного з цих типів. У кожній роботі можна знайти елементи більше ніж одного типу, проте загальний характер дослідження буде визначатися метою дослідження, тобто отримання нових знань чи їх використання для вирішення соціальних проблем.

Якщо порівнювати кількість праць, написаних у кожному з цих чотирьох напрямів, то виявиться, що на Заході домінують дослідження, спрямовані на пояснення окремих явищ, тобто це виразно емпіричні і вузькі в сенсі постановки питань але не матеріалу, роботи. Переважна більшість із них є порівняльними, проте є також і добрі приклади вивчення окремих випадків.

В Україні, на жаль, домінують псевдонаукові роботи, більшість із яких має описовий, а не проблемний характер, пояснення (якщо взагалі наявні) будуються на основі абстрактних узагальнень, ем-

піричні дані є декорацією, а не основою для дослідження⁴. Щоб подолати стан псевдонауковості, який починається ще на студентській лаві, важливо розуміти суть того, чим є наукове дослідження і яка послідовність його виконання. Перед тим як перейдемо до пояснення етапів дослідження, перевірте чи добре ви зрозуміли особливості різних типів політичних досліджень.

Питання для самоконтролю:

Які є типи політичних досліджень?

Чим фундаментальні дослідження відрізняються від прикладних, а емпіричні від неемпіричних?

В чому полягають особливості діяльності політичного дослідника і політичного аналітика?

Якими є особливості індуктивного та дедуктивного теоретизування?

⁴ Про причини цього стану див.: Куделя С. Чи можлива в Україні політична наука? / С. Куделя // Критика. – К., 2012. – Число 1–2. – С. 24–25.

РОЗДІЛ III. ДОСЛІДНИЦЬКІ КРОКИ

Наукове дослідження складається з кількох етапів, які різні автори визначають по-різному залежно від аудиторії, для якої їх пропонують. Утім, їх суть однакова. Ми пропонуємо таку послідовність:

- визначення загальної проблеми дослідження (формулювання дослідницького питання);
- формулювання теорії (визначення змінних і гіпотез);
- операціоналізація теорії (сюди входить концептуалізація та операціоналізація понять);
- вибір методів дослідження;
- збір даних;
- аналіз та інтерпретація даних, зібраних у процесі дослідження;
- підготовка висновків, що пов'язують зібрану інформацію із загальною проблемою дослідження.

Ця послідовність має бути дотримана в усіх видах наукових робіт – від курсової до магістерської. Така ж послідовність наявна в більшості наукових праць, проте в Україні існує викривлене розуміння структури дослідження. Далі ми пояснемо у чому є викривлення, для того щоб поставити все на свої місця.

Прийнято вважати, що дослідження (курсова робота чи докторська дисертація) починається з вибору теми. Такий вибір, як правило, є визначений для студентів і відносно вільніший для аспірантів чи докторантів (обмеження й тут існують, але вони вже визначаються поточною політичною кон'юнктурою). Це виявляється в тому, що студентам пропонують затверджений кафедрою список тем, із яких вони можуть вибрати ту, яка їм до вподоби.

Така практика є відгомном репресивної моделі освіти, яка ще й досі домінує в більшості українських університетів⁵. Затверджений кафедрою перелік – це різновид інтелектуальної цензури, яка зберігає свою інерцію й донині. Якщо в часи СРСР було важливо,

⁵ Мацієвський Ю. Чому в нас немає політичної науки? / Юрій Мацієвський // Критика. – К., 2012. – Число 6. – С. 10–12.

щоби студент не вибрав якоїсь «буржуазної» чи «націоналістичної» теми, то тепер такої загрози немає. Проте це обмеження й досі залишається в силі, а його виправданням є те, що, мовляв, студент не знав, яку тему вибрати: йому самому важко, йому потрібно допомогти, зорієнтувати в тому, що його цікавить.

Продовження цієї практики призводить до формування пасивного, споглядального ставлення до навчання, а також вироблення чи навіть продовження ієрархічної моделі поведінки часто закладеної ще у школі. Сформовані так настанови, напевно, не сприятимуть формуванню самостійної життєвої позиції і критичного мислення – того, що постійно згадують як цілі університетської освіти. Отже, практика формування списку тем для студентів має бути відкинута. Якщо курсові роботи заплановано на першому курсі, де студенти часто мають дуже віддалене уявлення про можливий спектр політичних досліджень, керівникам варто провести зустріч зі студентами, задля обміну науковими інтересами. У багатьох студентів, що вступають на «політологію», уже є якийсь мотив чи поштовх до цього напрямку. Під час такої зустрічі студенти можуть сформулювати чіткіше уявлення, про що писати. Ще до такої зустрічі можна попросити студентів проглянути зміст підручників зі вступу до політології і вибрати тему, яка зацікавила. Далі в консультаціях із керівником студент може звузити цю тему до чіткого питання, яке й стане предметом роботи.

Власне знайомство із переліком можливих тем має стати тим внутрішнім поштовхом, який дозволяє вибрати саме те, що цікавить. Проте тема, будь то політичні партії, міжнародні відносини, вибори чи щось інше, має бути звужена до чіткого питання, на основі якого потім формулюється назва роботи.

Виявити предмет наукових інтересів можна по-іншому. Для цього керівник просить студента поставити питання, яке його цікавить. Питання, звісно, має стосуватися суспільних проблем. Цей шлях є важчим для студентів, бо вимагає попередніх знань, спостережень, навіть певних навиків аналізу. Але відмовлятися від цього не варто, тому що постановка питання стимулює пізнання, змушує задуматися про політику і формує навик мислення. Такий спосіб міркування має перевагу в тому, що відходить від поверхневого сприйняття

того, що вивчати (теми), і штовхає до суті справи (проблеми). Тема роботи є обкладинкою, формою, а проблема – її змістом чи суттю. Отже, у дискусії про те, з чого варто починати роботу: з формулювання теми чи проблеми, варто зосередитися на проблемі.

У пострадянській академічній традиції тема завжди пов'язується з актуальністю. Актуальними прийнято вважати ті теми, які відповідають сучасним запитам суспільного розвитку і потребам політичної науки, допомагають розв'язувати важливі теоретичні чи практичні проблеми, пропонують якісь новітні методи дослідження.

Актуальними вважаються також ті теми, які з'являються в суспільстві чи політиці. Від студента часто вимагають дати відповідь на питання: чому саме ТЕПЕР необхідно досліджувати саме ТАКУ тему? Таке розуміння актуальності межує з кон'юнктурністю, тяжіє до поверхневості і коментування.

На практиці вимога обґрунтувати актуальність теми роботи зводиться до розлогих міркувань з яких незрозуміло, що автор хоче вивчати. Такий початок роботи штовхає дослідника на манівці, навіть якщо вступ роботи писати наприкінці.

3.1. Формулювання проблеми дослідження

Що таке проблема дослідження?

Проблемою прийнято вважати щось, чого ми не знаємо, або щось, що ми хочемо змінити (зберегти), але не знаємо як. Ось як про це пишуть Дж. Мангейм і Р. Річ:

□ *Проблема заслуговує вивчення тому, що вона стосується якоїсь конкретної потреби, тобто її вирішення сприятиме кращому теоретичному пізнанню явища, або тому, що вона стосується певної соціальної потреби, вирішення якої може допомогти нам упоратися з тим чи іншим питанням, що постає перед суспільством⁶.*

⁶ Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич ; пер. с англ. / предисл. А. К. Соколова. – М. : Издательство «Весь мир», 1997. – С. 24.

Звідси поділ на фундаментальні (теоретичні) і соціальні (прикладні) проблеми. Політолога, звісно, може цікавити і те, і інше. Проте з огляду на попередньо запропоноване розмежування сфер діяльності політолога і політичного аналітика ми рекомендуємо обирати теоретичні теми. Пояснимо, чому. По-перше, прикладні дослідження є рекомендаційними. Вони вимагають попередньої підготовки (як-от, уміння аналізувати і оцінювати політику, писати аналітичну довідку). Ці вміння, звісно, можна отримати в процесі навчання, і студенти їх, як правило, здобувають на старших курсах. Крім того, вони ближчі до фаху управлінця або того, що на Заході називають «Public Administration», а в нас – «державним управлінням». Отже, виходячи з напряму підготовки, для політологів є ближчими фундаментальні (теоретичні) проблеми. По-друге, рекомендаційні роботи повинні мати свого адресата. Якщо, скажімо, міська рада чи інша установа захотіла дізнатися, як можна зменшити безробіття в місті чи як привернути увагу жителів до проблеми чистоти довкілля, і звернулася з цим питанням до університету, тоді можна створити дослідницьку групу, яка вивчатиме це питання. Інакше ваші рекомендації не знайдуть адресата. Беручи до уваги, принаймні, ці дві обставини, ми рекомендуємо спрямовувати свої зусилля на пізнання і пояснення політичних явищ, а не вирішення соціальних проблем.

Теоретичні проблеми є логічним результатом незнання, а також потреби, що виникає з необхідності його подолання. Загалом **проблеми – це питання, на які дослідник шукає відповіді з метою виявлення залежностей між якимись явищами, процесами чи фактами.** Вибираючи проблему, керуйтеся тим, що для вас цікаво. Ваша цікавість, звісно, повинна мати наукове обґрунтування.

Проблему можна розкласти на декілька дослідницьких питань, які починаються зі слів: *чи, як, чому, для чого* і т. ін. Досвідчені науковці, як правило, виділяють головне теоретичне питання і кілька вужчих, або емпіричних, питань. Пошук відповідей на ці питання полегшує формулювання завдань і робить логічною структуру роботи.

Визначаючи проблему дослідження, варто дотримуватися таких рекомендацій:

- 1) намагайтеся чітко сформулювати дослідницькі питання;
- 2) постарайтеся вмістити проблему в контекст останніх наукових дискусій;
- 3) пам'ятайте про важливість пояснення зв'язку між явищами шляхом використання емпіричних даних.

Крім того, варто прагнути, щоб ваші висновки змінили уявлення читачів про те, що вже було до цього, а також, щоб відповідали трьом критеріям елегантного дослідження: були важливими, простими і дозволяли робити доступні прогнози⁷.

Як формулювати дослідницьке питання?

Щоб розуміти самому і дати зрозуміти читачам, що саме вивчати, варто продумати про таке:

- 1) що з цієї теми вже відомо, а що ні (для цього потрібно ознайомитися зі спеціальною літературою і виявити, як це питання висвітлено);
- 2) які емпіричні дані (особисті спостереження, досвід, здогадка, підтверджена фактами життя) є в моєму розпорядженні або які дані я можу знайти.

Те, що є найменш відомим або дискусійним, і буде вашим дослідницьким питанням. Далі потрібно вмістити одне чи кілька таких питань у контекст наукової дискусії. Іншими словами, треба подати традиційні погляди на вашу проблему і довести прогалини, сумніви чи потребу нового пояснення, що і буде формулюванням проблеми. У тексті це варто робити на початку вступу, відзначивши словами «постановка проблеми». Чим чіткіше і лаконічніше ви сформулюєте проблему, тим менше питань отримаєте на захисті. Обсяг цієї частини вступу може коливатися від одного до двох (максимум трьох) абзаців. Майте на увазі, що в процесі міркувань про вашу проблему дослідницькі питання можуть уточнюватися, а сама проблема може постати в новому аспекті. Це

⁷ Philips Shively W. Sztuka prowadzenia badan politycznych / W. Philips Shively. – Poznan, 2001. – S. 38.

не означає, що попередні зусилля були марними, – навпаки, ви чіткіше і глибше сфокусуєте увагу на предметі дослідження.

Ось кілька прикладів формулювання проблеми різними авторами. Цитати наведено мовою оригіналу.

Приклад

Шеворський Адам. Що робить демократії тривкими? / Адам Шеворський, Майкл Альварес, Хосе Антоніо Чейбуб, Фернанду Лімонжі // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / [за ред. Дж. Гузіна]. – К., 2003. – С. 215.

Якщо країна, будь-яка довільно обрана країна, має намір установити демократичний режим у наступному році, то які умови для цього повинні існувати в цій країні та в усьому світі вже цього року? Відповідь: такими умовами є демократія, достаток, зростання із помірною інфляцією, зменшення нерівності, сприятливий міжнародний клімат і парламентські інститути.

Ця відповідь базується на обрахунку прикладів виживання та загибелі політичних режимів у 135 країнах, над якими велися щорічні спостереження між 1950-им, або роком настання незалежності, або першим роком, з якого були доступні економічні дані («рік входу») та 1990-им, або останнім роком, для якого були доступні дані («рік виходу»), тобто загалом для 4318 країно-років. Ми виявили 224 режими, з яких 101 були демократіями, і 123 – диктатурами, причому спостерігалось 40 переходів до диктатури і 50 – до демократії. Серед демократичних режимів було 50 парламентських систем, 46 президентських і 8 змішаних...

Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе / Владимир Гельман // Полис. – М., 2007. – № 2. – С. 81–108.

Почему в одних странах происходят изменения политических режимов, а в других – нет? В особенности, почему некоторые недемократические режимы становятся демократиями, а некоторые демонстрируют перманентную смену одних недемократических режимов

другими? Усилия научного сообщества по поиску ответов на эти вопросы выглядят все более актуальными на фоне увеличения численности «гибридных» режимов (Diamond 2002) и отказа от господствовавшей в 1990-е годы парадигмы перехода к демократии (Carothers 2002). Новые рамки анализа гибридных режимов, такие, как «соревновательный авторитаризм» (Levitsky, Way 2002), уделяют внимание различным альтернативам изменений режимов в теоретической и сравнительной перспективе, отказываясь от рассмотрения их лишь как остаточной категории по принципу «ни демократия, ни диктатура» (Bunce 2000: 723)...

Darden Keith. The Integrity of Corrupt States: Graft as an Informal State Institution / Keith Darden // POLITICS & SOCIETY. – 2008. – Vol. 36. – № 1. – P. 35–60.

In contemporary work on the state, analysts generally take it for granted that pervasive graft among state officials is a sign that state institutions have broken down. To a considerable extent, this view is well-founded: there is no shortage of corrupt ineffective states in the developing world to contrast with the cleaner, more effective state organizations of the advanced industrial democracies. But there is also a large and stable population of states that are clearly effective in performing essential state functions despite pervasive graft. Building on recent work on informal state institutions, this article theorizes the role of graft in these robust, corrupt states. I argue that graft often serves as a form of unofficial compensation that reinforces rather than undermines the formal institutions of the state, and can provide leaders with additional means to control subordinate officials. In sum, despite the deleterious effect that graft may have on democracy and economic development, there are circumstances under which graft may reinforce the state's administrative hierarchies...

У перших двох фрагментах проблему сформульовано у вигляді кількох дослідницьких питань, а в останньому – у вигляді тези. Обидва шляхи є можливими, хоча постановка питань є звичним способом визначення проблеми. Тезу можна формулювати в разі незгоди з поширеною думкою, дослідженням, уявленнями тощо, однак, свою незгоду треба чітко аргументувати.

3.2. Формулювання теорії

Міркуючи про проблему, ми повинні проаналізувати різні фактори чи елементи і виявити ті з них, які можуть мати значення для нашого дослідження. Тут знову ж таки ми повинні вивчити літературу, щоб упевнитися, які з факторів уже взято до уваги, наскільки вони важливі і т. д. Ці фактори по іншому називають **змінними**.

□ **Змінна** – це будь-яке поняття (величина), яке може набувати різних значень, наприклад, «демократія», «економічний розвиток», «політична участь», «партійна система» тощо. Звідси прийнято виокремлювати п'ять різновидів змінних, але головними з них є *незалежна* і *залежна* змінні. *Незалежною* називають змінну, яка впливає на явисьце. *Залежна* – це те явисьце (величина), яке перебуває під впливом незалежної змінної. Наприклад, у припущенні «Добробут сприяє демократії» «добробут» буде незалежною, а «демократія» – залежною змінною. Предметом дослідження може бути як залежна, так і незалежна змінна. Якщо наше дослідження спрямоване на пояснення окремого явища, то ми маємо встановити, чи існує між змінними статистична залежність.

Приклад. В одному з інтерв'ю «Українській правді» відомий український інтелектуал Тарас Возняк на запитання журналіста «Чому українці постійно голосують за політиків-популістів» висловив таку тезу: «політична культура виборця породжує популістські пропозиції»⁸. Тут Т. Возняк указує на те, що популістські очікування громадян підштовхують політиків до популістських гасел, на які так легко «купаються» виборці.

Ця теза по суті є сформульованою *гіпотезою* (припущення про зв'язок між змінними, наприклад А зумовлює Б). Гіпотеза є також очікуваною відповіддю на питання. Тобто Т. Возняк припустив, що популізм політиків залежить від політичної культури (політичних очікувань, орієнтацій) виборців. Популізм (популістські пропозиції) є залежною змінною, а «політична культура ви-

⁸ Возняк Т. Політична культура виборця породжує популістські пропозиції [Електронний ресурс] / Тарас Возняк // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/08/20/6971103/>.

борців» – незалежною. Отже, ми визначили змінні і встановили очікуваний зв'язок між ними. Тепер питання, яке нас цікавить, тобто дослідницьке, може бути сформульовано так: Чи справді політична культура виборців впливає на популістські обіцянки політиків? Це питання може бути ключем до відповіді й на більш широке (теоретичне) питання: Чому в Україні попри часту зміну влади немає позитивних змін?

У цих питаннях ми сформулювали проблему свого дослідження, визначили змінні і зв'язали їх гіпотезою. Ці кроки по іншому називають *формулюванням теорії*.

3.3. Операціоналізація теорії

Щоб перевірити, чи популізм політиків залежить від політичної культури виборців, нам потрібно спростити ці змінні до якихось вимірювальних величин, які можна перевірити на практиці. Переведення абстрактних понять в чіткі, конкретні величини називають операціоналізацією. Це означає, що ми переходимо від концептуального рівня (обдумування проблеми) до операційного (вироблення шляхів її вирішення). Так ми вчимося міркувати у практичних термінах.

Отже, є два базові поняття (змінні). Тепер потрібно подумати, що будемо називати «політичною культурою» (ПК) і «популізмом» (П) і як вимірюватимемо вплив ПК на П.

Коли йдеться про політичну культуру, то, як правило, мають на увазі сукупність орієнтацій (настанов, переконань, очікувань) щодо певних об'єктів (держави загалом, її інститутів та самих себе зокрема. З цього переліку треба вибрати ті, що будуть вказувати на очікування виборців, знаючи які, ми зможемо перевірити, чи є вони популістськими. Тут можна переформулювати базові поняття в більш конкретні, залишаючи їх у вигляді залежності – «Популістські запити громадян впливають на популістські гасла політиків». Так ми зможемо перевірити, чи є в українців популістські орієнтації і, якщо так, чи впливають вони на популістські гасла.

3.4. Створення теорії: поняття і гіпотези в політології⁹

Теорія дає можливість логічно поєднати факти і встановити зв'язок між ними. Добре сформульована теорія дає можливість пояснити і прогнозувати явища. Для чого потрібні пояснення зв'язків між фактами? Факти – це елементи інформації (чинники/фактори), які можуть показати як одне чи кілька явищ впливають на інше. Поєднуючи факти між собою ми мислимо причинно – що впливає на що? Пояснюючи події чи явища, ми теоретизуємо, іншими словами будуємо теорії.

Треба мати на увазі, що теорію не можна «відкрити». Теорії не існують самі по собі, вони – результат діяльності людей. Так само немає правильних чи хибних теорій. Теорії бувають більш чи менш корисні. Добра теорія відповідає таким вимогам:

1) Дає можливість перевірки. Це означає, що прогнози, які виводяться з теорії в принципі повинні передбачати явища. Якщо вони не співпадають з дійсністю, значить теорія частково чи повністю не працює. Вона може бути відхилена (фальсифікована), або доповнена і вдосконалена.

2) Логічно не суперечлива. Якщо твердження теорії погано поєднуються між собою, а поняття мають неоднозначний характер, така теорія внутрішньо непослідовна і тому мало придатна для використання. Чітко сформульована теорія містить в собі повне пояснення того як А зумовило В і не змушує нас самим шукати причини.

3) Економна, тобто проста і зрозуміла для використання. Якщо ж теорія містить умови чи виключення, її пояснюючі можливості також обмежені.

4) Загальна. Усі теорії до певної міри загальні тому, що не стосуються якогось конкретного явища. Але вони відрізняються своїми прогностичними і пояснюючими можливостями. Добра теорія дозволяє використовувати її для пояснення подій і явищ, що відбуваються і інший час і інших умовах, ніж ті, що були використані для її побудови¹⁰.

⁹ Цей розділ спирається на Мангейм Дж. Б. Політологія. – С. 40–70.

¹⁰ Більше про це див. Дж. Б. Магнайм, Політологія... – С.50. С. Ван

Як будувати пояснення:

Насамперед важливо докладно вивчити факти про явище, яке ми хочемо зрозуміти. Для знайомства з подією, явищем чи процесом часто проводять пошукове дослідження: його мета – **встановлення фактів**. Для цього ми вивчаємо літературу і збираємо факти (дані), поєднуючи їх між собою шляхом припущень (гіпотез). **Узагальнюючи декілька фактів/явищ, які ми спостерігаємо у висновку про явище, яке ми не спостерігаємо чи не можемо спостерігати – ми мислимо індуктивно**. Таке теоретизування дозволяє сформулювати емпірично обґрунтовану теорію. Для пояснення окремого явища, ми можемо піти іншим шляхом, відштовхуючись від вже існуючих теорій про зв'язки між явищами. Цей шлях називається дедукцією. **Дедукція – це використання теорії для пояснення окремих подій чи явищ**.

3.4.1. Структура теорії

Теорії складаються з понять, що пов'язані між собою твердженнями (узагальненнями). Твердження, своєю чергою, логічно виводяться з кількох чи більше припущень. Перша частина цього пояснення вказує на індуктивний шлях побудови теорії, а друга на дедуктивний. Більшість теорій створені емпіричним шляхом, проте можливе і формальне теоретизування, про що ми писали у розділі II про типи політичних досліджень.

Базовими елементами теорії є **поняття**. Як і теорію, їх не можна відкрити чи видумати. Видимати можна слово, але щоб надати сенсу дослідженню ми конструємо поняття, відбираючи ті ознаки, які є важливими для нашого дослідження. Поняття, т.ч. є сукупністю відібраних ознак. Таких ознак не може бути багато. Поняття допомагають нам відібрати ті з них, які є важливі для нашого дослідження. Поняття – це інструменти, які ми використовуємо для пізнання і пояснення дійсності. Вони не можуть бути правильними чи не правильними, а лише більш чи менш корисними. Корисним поняття є тоді, коли воно відповідає трьом кри-

Евера, наприклад, виділяє сім умов доброї теорії. Див. Ван Эвера С., Методическое руководство. – С. 19–22.

теріям: Перше – стосується явища, яке ми в принципі можемо спостерігати, тобто дає можливість виділити **емпіричні референти**. Друге – ці референти повинні точно відображати властивості цього явища, і третє – поняття повинно дозволяти поєднати його з іншими поняттями, тобто бути теоретично значущим. Логічна структура поняття зображена на рис. 3.1.

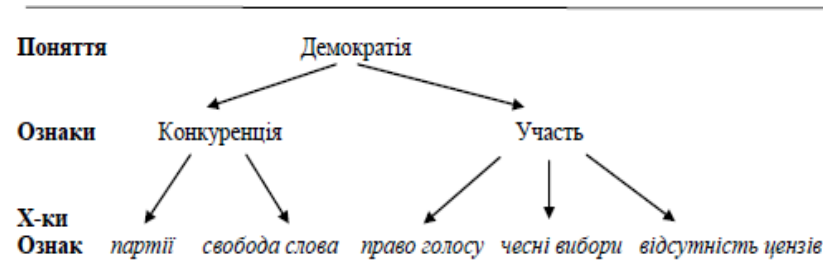

Рис. 3.1 Логічна структура поняття

Джерело: адаптовано за Munk G. L., *Measuring Democracy. A Bridge Between Scholarship and Politics*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore, 2009. – P. 21.

Пояснюючи те чи інше явище ми пов'язуємо поняття між собою шляхом тверджень (узагальнень). Таким чином теорія поєднує поняття між собою. Зв'язок може мати форму тверджень, логічно виведених з припущень.

П1	+	П2	=	Узагальнення (У)
У1	+	У2	=	Теорія

Твердження, як правило, встановлюють відносини між поняттями, які бувають **коваріативні** (зміни відбуваються одночасно, як наприклад у твердженні *економічний розвиток сприяє демократизації*), або **каузальні** (причинні), наприклад – *гонка озброєнь призводить до війни*.

Коваріативні відносини лише фіксують те, що зміни відбуваються одночасно. Вони нічого нам не кажуть ні про причини, ні

про наслідки цих змін. Каузальні відносини, навпаки, вказують, що зміни в одному чи кількох поняттях викликають зміни в іншому чи інших поняттях.

Попри те, що ми звикли міркувати подібним чином, не завжди буває легко виявити справжні причини того чи іншого явища. Що, наприклад, призвело до російської агресії проти України у 2014р. – реакція Росії на загрозу розширення НАТО та ЄС на Схід, чи зміна політичного керівництва в Україні? А «Революція гідності», що призвела до зміни влади, в свою чергу була керована ззовні (США та ЄС) чи викликана діями керівництва України?

Відповіді на ці та багато подібних питань вимагають встановлення причинних зв'язків. Мангайм і Річ звертають увагу на те, що каузальні відносини мають місце лише тоді, коли одночасно виконуються чотири умови: причина і наслідок повинні змінюватися разом, тобто перебувати у відносинах коваріації; причина повинна передувати наслідку; ми повинні мати змогу встановити каузальний зв'язок між очікуваною причиною і наслідком, іншими словами ідентифікувати процес; наостанок – коваріація не повинна бути зумовлена якимсь третім фактором. Ця остання умова нагадує про проблему уявних (хибних) відносин. Коли А і В змінюються разом під впливом С, а за відсутності С вони разом не змінюються, то відносини між А і В будуть уявними, тобто хибними¹¹.

Згадані автори звертають увагу також на те, що одне явище може викликати інше прямо, або опосередковано. В останньому випадку А буде викликати В лише в тому разі, коли А буде причиною q, яке вже безпосередньо викличе В.

A → q → B

(Наприклад: «сонячне світло викликає фотосинтез, завдяки якому росте трава»). У цьому прикладі фотосинтез, позначений символом q буде **проміжною** змінною. Проміжна змінна обумовлена незалежною змінною і зумовлює залежну змінну. Проміжних змінних може бути одна чи кілька. При потребі ми можемо вводити **змінну умов**. Значення змінної умов визначають рівень впливу, який незалежна чи проміжна змінні здійснюють на залежну змінну.

¹¹ Мангайм Дж. Б., Річ Р.К., *Политология ...* – С. 55.

$A \rightarrow q \rightarrow B$

x
C

На діаграмі C є змінною умов. Вплив A на q зростає за високого значення C, а зменшується, якщо значення C невелике. Наприклад: «сонячне світло викликає ріст рослин, але лише тоді коли в ґрунті є достатньо вологи». Для побудови теорії важливо слідкувати за опосередкованою каузацією. Крім того варто мати на увазі що поведінка людини, як правило, зумовлюється більш ніж однією причиною. Тому важливо уникати надмірного спрощення і розглядати можливість множинної каузації. Це означає, що будь яка подія може мати кілька причин і що настання події вимагає одночасного існування різних причин.

Теорію завжди можна подати у вигляді діаграми зі стрілками. На рис 3.2 подана теорія зміни і збереження гібридних режимів С.Левітські і Л. Вея.

Рис. 3.2.

Джерело: Levitsky S., Way L., Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War. Cambridge: Cambridge University Press. 2010 – P. 72.

Якщо ж пояснення неможливо подати у вигляді діаграми, його, як вказує С. Ван Евера не можна вважати теорією і потрібно переглянути. Якщо спиратися на такий «жорсткий» критерій, то більшість політологічних «теорій» і «теоретичних пояснень» такими вважатися не можуть.

Наостанок треба пам'ятати про те, що коваріативний та каузальний зв'язок може бути як прямим так і оберненим. Прикладом прямого зв'язку може бути твердження: «чим більше демократій буде у світі тим більша імовірність збереження миру». Це твердження можна сформулювати і в оберненому вигляді: «чим більше демократій буде у світі, тим менша імовірність виникнення міжнародних конфліктів». Інший приклад оберненого зв'язку: «чим менше можливостей залишає влада для вияву соціального невдоволення, тим більша імовірність виникнення нелегітимних форм політичного протесту».

3.4.2. Перевірка теорії

Чи можемо ми бути впевнені в тому, що твердження, які ми вивели з припущень дійсно щось пояснюють? Для цього потрібна перевірка теорії. Сама перевірка вважається серцевиною дослідження. Вважається, що є два головних способи перевірки теорій: експеримент і спостереження. Водночас виділяють два способи спостережень: статистичний аналіз і вивчення окремих випадків.

Будь яка перевірка теорії передбачає виведення прогнозів стосовно подій чи явищ, яких ми не розглядали, а потім співставлення наших очікувань з фактами. Іншими словами, тут ми переходимо від того, що спостерігали до того, що не спостерігали, аби зрозуміти чи допомагає нам теорія розуміти дійсність. В умовах експерименту дослідник виводить з теорії прогноз. Далі формує дві групи, одна з яких потрапляє під дію зовнішніх впливів. Якщо результати співпадають з прогнозами, теорія вважається вірною, якщо ж ні – вона хибна. В політології цей спосіб має обмеження, оскільки соціальні експерименти фактично неможливі. Тому для перевірки ми можемо вести спостереження за крупними вибірками, або детально вивчаємо один випадок. Прогнози описують спостережен-

ня, які ми очікуємо отримати, якщо теорія вірна. Так, можна очікувати що значення незалежної і залежної змінних істинних теорій при інших однакових умовах завжди будуть коваріантні у просторі і часі. Значення проміжних змінних, що пояснюють теорію, також повинні бути коваріантні незалежній змінній у просторі і часі¹².

Один з авторів цього посібника використав структурну теорію динаміки гібридних режимів С.Левітські і Л.Вея для пояснення причин падіння режиму В.Януковича¹³. Теорія каже про те, що коли зв'язок країни з Заходом є високим – ця країна демократизується. Якщо зв'язок є низьким, виживання режиму залежить від організаційного потенціалу влади і західного ресурсу (leverage). Там де організаційний потенціал високий – режим виживає. Там не низький – режим змінюється. Прогноз вказував, що за наявних на 2013 р. значень трьох незалежних змінних (зв'язки, організаційний потенціал і західний ресурс) залежна змінна – режим мав би виживати. Оскільки влада змінилася, автор поширив поняття «зв'язки» на «негативного зовнішнього гравця» (Росію) щоб виміряти чий вплив був більшим. Він висунув дві тези: якщо зв'язки країни з негативним зовнішнім актором є вищими ніж її зв'язки з Заходом – демократизація є малоймовірною. Друга – якщо російський ресурс є вищим на західний – Російська політика керованої нестабільності буде більш успішна ніж західні демократичні зусилля.

Аналіз показав, що зв'язки України з Заходом станом на 2013 р. у порівнянні з 2004р. посилились, але незначно; потенціал західного ресурсу зменшився, а організаційний потенціал влади – зріс. Натомість зв'язки України з Росією виявились вищими ніж її зв'язки з Заходом, а російський ресурс впливу на політичне керівництво країни – вищим ніж Західний. Відповідно до теорії у такій ситуації режим мав би вижити. Теорія в цілому добре пояснює чому В.Янукович відмовився підписати Угоду про Асоціацію з ЄС, але вона не пояснює чому він втратив владу. Ввівши до пояснення додаткову змінну – акторів (протестувальників), автор доповнив теорію і розширив її пояснюючі можливості.

¹² Детальніше про способи перевірки теорій див. Ван Эвера С., Методическое руководство... – С. 26–36.

¹³ Matsiyevsky Yu., Western Leverage, Russia's Resistance and Breakdown of Yanukovich's Regime// Problems of Post-Communism (under review).

Інший варіант дещо вужчий. Тут для перевірки нам потрібно: а) визначити початкові умови явища, яке хочемо виявити; б) виявити фактори, (якщо такі є) цього явища; в) і використати емпіричне узагальнення (стисло суть теорії). Якщо емпіричне узагальнення вірне, ми можемо прогнозувати конкретне явище.

Жодна теорія не може вважатися раз і на зажди підтвердженою чи спростованою. Коректніше вважати, що ми більш впевнені в дієвості теорії настільки, наскільки наші спостереження співпадають з виведеними з теорії прогнозами, або гіпотезами. Тоді ж коли наші спостереження не співпадають з гіпотезами, наша впевненість про придатність теорії зменшується. Звідси, те, що ми називаємо перевіркою теорій, по суті є перевіркою гіпотез. Вдосконалення теорії значною мірою полягає у виявленні факторів, які на початку не були враховані у теорії, але виявилися у процесі перевірки гіпотез.

3.4.3. Формулювання та різновиди гіпотез

Гіпотеза – це декларативне припущення про очікуваний зв'язок між поняттями (змінними), якими ми описуємо явища. Як правило гіпотеза формулюється таким чином: **Чим більше (менше, сильніше швидше і т.ін. щось одне, тим менше (слабше, повільніше і т.ін.) щось інше.** Для прикладу повернемося до тези Т.Возняка про зв'язок популістських запитів громадян і популізму політиків. У параграфі 3.2 ми вже писали, що ця теза, по-суті є сформульованою гіпотезою. Тепер щоб проілюструвати це наочно сформулюємо твердження таким чином: **Чим вищі популістські запити у суспільстві, тим більше політики будуть їх експлуатувати у своїх виборчих заявах/програмах.**

Це приклад коваріативної, прогностичної гіпотези. Можливі також і причинні гіпотези. Коваріативні гіпотези нічого нам не кажуть про причини подій, але вказують на щось, що ми можемо спостерігати в дійсності. В обох випадках перевірка вимагає перетворення наших абстрактних понять (популістські запити і популізм політиків) у конкретні, спостережувані змінні. Це те, що ми називаємо операціоналізацією. Операціоналізація передбачає визначенням змінних.

Змінні дозволяють нам виявити чіткі емпіричні референти понять і допомагають встановити за чим треба спостерігати, щоб перевірити теорію. Крім залежної та незалежної змінних важливо пам'ятати про **проміжні змінні** та **змінні умов**.

Залежно від стадії процесу дослідження, гіпотезу можна формулювати шляхом індуктивного або ж дедуктивного міркування. Якщо для побудови теорії ми спостерігаємо за кількома факторами, що викликали певне явище, ми можемо піти шляхом індуктивного узагальнення. Так С.Левітські і Л.Вей виявили, що збереження чи зміна гібридних режимів залежить від трьох факторів – сили зв'язку з Заходом, організаційного потенціалу влади і сили західного демократичного тиску. Своє пояснення вони побудували на основі спостережень за 35 країнами протягом 18 років.

Гіпотези отримані індуктивним шляхом можуть бути корисні у проведенні **пошукового дослідження**, яке потрібне для побудови теорій, але вони нам не дозволяють пояснювати явища. Для пояснення явищ нам потрібні гіпотези, виведені шляхом дедуктивного узагальнення. Це те, що іншими словами називають теоретичною основою дослідження. Виявлення фактів, які підтверджують гіпотезу, допомагає пояснювати події і тим самим підтверджує теорію, або ж вимагає її коригування. Шляхом дедуктивних міркувань ми можемо дійти до висновків, які мали би підтверджуватися реальними подіями чи явищами. Дедукція дозволяє використовувати припущення про клас явищ, для пояснення окремого явища. Наприклад, якщо твердження про те, що всі чоловіки Києва, вболівають за «Динамо» правильне, то кожен окремий чоловік, мав би бути вболівальником «Динамо». Завдання побудови дедуктивної гіпотези полягає в тому, щоб спіраючись на припущення, що є частиною теорії, логічним шляхом дійти до висновку про окрему подію чи явище. Перевірка такої гіпотези є опосередкованою перевіркою теорії. Якщо ми сформуємо вибірку з чоловіків – мешканців Києва і виявимо, що хтось не вболіває за «Динамо» у нас будуть всі підстави засумніватися у валідності такого твердження. Проте, якщо ми виявимо відсоток чоловіків, які вболівають за «Динамо», наше твердження буде скориговане вже до цього відсотка.

3.4.4. Операціоналізація і вимірювання

Емпіричне дослідження – це метод отримання відповіді на питання про дійсність. Питання можуть бути надто абстрактні чи загальні, але відповіді ми хочемо отримати завжди конкретні.

Приклади:

- Як визначити кращого захисника поміж кількох футболістів;
- Як визначити ефективність політики чи ефективність установи?

Тут нам треба перейти від абстрактних понять до конкретних спостережень – визначити за чим конкретно ми будемо спостерігати (кількість перехоплених передач, зупинених атак тощо у випадку футболіста чи кількість прийнятих рішень, відсоток їх реалізації тощо у випадку установи). Перетворення абстрактних понять у чітко спостережувані величини ми називаємо **операціоналізацію**. Уточнення кроків, які варто здійснити під час спостереження називають **інструменталізацією**. Результатом інструменталізації є **вимірювання**, яке дозволяє нам відповісти на питання і за потреби прийняти рішення.

Щоб перевірити чи є зв'язок між змінними, тобто перевірити чи теорія дає можливість пояснювати /прогнозувати події, ми повинні провести спостереження і порівняти припущення з дійсністю. Наприклад – ми хочемо визначити якість мінеральних добрив. Ми очікуємо, що якісні мінеральні добрива сприятимуть росту певної культури. Ріст найпростіше виявити через вимірювання висоти стебла. У цьому разі висота стебла буде показником росту. Звідси дані, які ми будемо брати з мірної стрічки будуть значеннями показника «висота». Це значення і буде тим, що ми насправді порівнюємо.

Ріст → висота → довжина в см.

Інший приклад: припустимо ми хочемо визначити стабільність політичного режиму в якійсь країні. Якщо режим розуміти як певне угруповання людей при владі, а стабільність, як здатність режиму попереджати загрози, що можуть призвести до втрати влади, то показниками стабільності (наприклад за Х.Лінцом) можуть бути легітимність, дієвість і ефективність влади. Усі три поняття

можемо вимірювати через відповіді на питання про довіру/підтримку президента (легітимність), ставлення до розвитку подій в Україні (дієвість), та ставлення до реформ (політик), які ініціює президент (ефективність). Якщо відповіді перевести у шкалу від 0 до 100, що вимірюється у відсотках, то умовною межею, що відділяє легітимність від не легітимності буде показник у 50 і більше відсотків довіри/підтримки президента і уряду. Так само можна оцінювати дієвість і ефективність. Свідченням дієвості буде показник у 50 і більше відсотків відповідей респондентів на питання про те, що події розвиваються у правильному напрямку, а свідченням ефективності – 50 і більше відсотків, що схвалюють дії уряду у тій чи іншій сфері. Тоді можемо вважати що легітимність, дієвість, і ефективність свідчать про стабільність режиму, а за від'ємник показників, навпаки, про нестабільність¹⁴.

Коли ми кажемо про **спостереження** у дослідженні, маємо на увазі використання вимірювального інструмента з метою приписування значення певній характеристиці, явищу чи об'єкту, який ми вивчаємо. Ми порівнюємо не самі поняття, а їх показники. Порівняння може бути настільки точним, наскільки вибрані показники відображають зміст поняття, для вимірювання якого вони вибрані. Якщо ми неправильно операціоналізували поняття, відносини між показниками можуть некоректно показувати відносини між поняттями, які вони повинні відображати.

Теорія встановлює зв'язок між двома абстрактними поняттями. Гіпотеза передбачає наявність відносин між двома змінними, які ми зводимо до вимірювальних показників. Наші спостереження виявляють зв'язок чи його відсутність між показниками.

¹⁴ Більше про вимірювання стабільності див. Мацієвський Ю. Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у пост-помаранчевій Україні? // Політичний менеджмент, №5, 2011. [Електронний ресурс] <http://eprints.oa.edu.ua/1114/1/23.11.11.pdf>

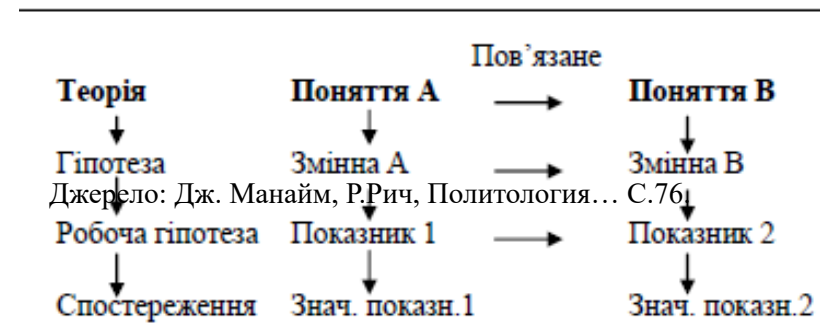

Рис. 3.3

Ми можемо зробити висновки про дійсність лише тоді, коли змінні добре відображають поняттям, а показники добре відображають змінні. Хоча операціоналізація – це завжди спрощення і певна втрата змісту, важливо визначити точні показники, щоби мінімізувати втрати. Якщо, наприклад, ми визначаємо ріст через змінну «висота стебла» – ми втрачаємо зміст, бо товщина стебла, чи вага плодів можуть доповнювати поняття росту. Така операціоналізація не буде задовільною, тому що змінна «висота» не повністю відображає зміст поняття «ріст».

3.4.5. Операційні визначення

Операціоналізація полягає в уточненні процедур (операцій), які ми здійснюємо для отримання емпіричного показника прояву поняття в кожному окремому випадку.

Ці процедури дозволяють провести **операційне визначення** поняття і змінної, яка йому відповідає. Щоб бути корисними операційні визначення повинні точно показувати, що ми зробили для визначення того, які кількісні значення були надані змінній у кожному конкретному випадку. Приклад, який наводять Мангайм і Річ добре ілюструє процес побудови операційного визначення.

Припустимо керівництво університету попросило вас з'ясувати як вживання солодких напоїв на території університету впливає на успішність. Це дослідження по суті зводиться до

перевірки гіпотези про те, що чим більше солодких напоїв вживають студенти, тим нижчою є їхня академічна успішність. Для перевірки нам потрібно здійснити операційне визначення понять «вживання безалкогольних напоїв» та «успішність».

Припустимо поняття «успішність» ми будемо розглядати через змінну – середні оцінки, а «вживання напоїв» – через відповіді студентів на питання анкети. Для цього нам треба визначити студентів, які ввійдуть до дослідження, сформулювати питання анкети, провести опитування і визначити середню оцінку. Кожен крок має бути детально описаний. В результаті розробки операційних визначень ми отримаємо інструмент для виконання вимірювань. В соціальних науках такими інструментами є: питання про форму проведення дослідження, інструкції по опису (спостереженню) за подіями, показники з довідників, баз даних і правила їх використання.

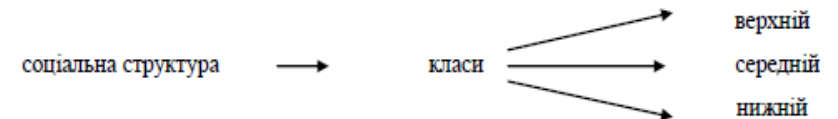
3.4.6. Вимірювання

Ми операціоналізуємо змінні, щоби мати можливість кількісно подати абстрактні поняття і здійснити свідоме порівняння явищ реального світу через їхні характеристики. Приписування числових значень показникові називають **вимірювання**. В результаті вимірювання в кожному окремому випадку, змінна буде мати якесь числове значення. Це дає можливість точніше говорити про те, за чим ми спостерігаємо.

У соціальних науках використовуються три рівні вимірювання. Вони розрізняються за кількістю наданої інформації про вимірювані явища. **Номінальне вимірювання** надає мінімум інформації. Таке вимірювання полягає у визначенні категорій, які дають можливість *розмежовувати* різні об'єкти. Наприклад національність. Для визначення національності ми використовуємо категорії – українці, росіяни, німці... Так ми лише розмежуємо об'єкти і об'єднуємо їх у класи. Тут ми не можемо виявити наскільки сильно проявляється ця характеристика у різних людей. Щоби бути корисним категорії повинні бути **вичерпними** і **взаємовиключними**. Це означає: 1) що ми не можемо приписати

один об'єкт більше, ніж до одної категорії. 2) категорії повинні бути такими, щоб кожен об'єкт належав лише до тої чи іншої категорії. Якщо ми, наприклад, захочемо категоризувати усіх виборців України, ми не зможемо використати партійність як основу для розмежування. Проблема тут у тому, що більшість виборців не є членами партій. Так само важко буде розмежувати виборців на основі ідеологічних маркерів. Такі категорії як демократ, комуніст чи націоналіст не є ні вичерпними ні взаємовиключними через те, що багато виборців можуть віднести себе більше ніж до одної категорії, або вважати себе такими, що не потрапляють до жодної з цих категорій.

Порядкове вимірювання дає більше інформації тому, що дозволяє не лише категоризувати, а й впорядковувати (ранжувати) явища. Порядкове вимірювання дозволяє присвоювати кожному об'єкту число, яке показує не тільки те, що вибраний об'єкт відрізняється від інших, але й показує як цей об'єкт пов'язаний з іншими з точки зору кількості тієї властивості, що його характеризує. Іншими словами, ми можемо розташовувати об'єкти в певному порядку відповідно до властивості, яку спостерігаємо. Так, наприклад, коли говорять про «соціальну структуру», то як правило використовують поняття класу. Звідси кожна людина може бути віднесена до якогось класу.

Інтервальне вимірювання – дає ще більше інформації. Ми можемо не лише класифікувати і впорядковувати об'єкти, але й виявляти наскільки більше/менше досліджувана властивість присутня в кожному об'єкті. Інтервальне вимірювання ґрунтується на уявленні про існування певної стандартної одиниці вимірюваного явища. Наприклад – дохід. При порядковому вимірюванні ми можемо визначити певні межі доходів і розділити їх між категоріями. Наприклад, 0-5 тис., 5-10 тис., 10-15 тис. Так ми можемо казати, що в однієї людини дохід вищий чи нижчий, або люди в межах цих категорій мають вищі чи нижчі доходи, але

ми не знаємо, як розрізняються люди за своїми доходами в межах цих категорій. Хтось може мати місячний дохід 4999 грн., а хтось 5001 грн., і за цим вони потрапляють до різних категорій, хоча різниця між ними всього 2 грн. Інтервальне вимірювання дає можливість це побачити тому, що використовує стандартну одиницю – скажімо, 1 тис грн. Математична обробка різних видів вимірювання розглядається у статистиці. Який спосіб вимірювання обрати? Коли ми порівнюємо явища, номінальні вимірювання можуть бути найбільш корисними. Якщо ж нас цікавить більший чи менший прояв цього явища, ми можемо розглядати їх через певний континуум, тобто виявляти наскільки цей прояв присутній у явищі. У цьому разі можна використовувати порядкове чи інтервальне вимірювання¹⁵.

3.4.7. Робоча гіпотеза

Вимірювання дозволяє надавати об'єктам різні значення відповідно до змінних. Ці значення ми використовуємо для встановлення зв'язку між поняттями. Щоб зрозуміти чи наші спостереження співпадають з прогнозами, які ми вивели з теорії, нам потрібно гіпотези, які показують зв'язок між змінними, подати у вигляді **робочих гіпотез**, що показують **зв'язок між їхніми показниками**. Передостанній рядок на рис. 4.3 показує форму у якій виступають робочі гіпотези. Розглянемо приклад з теорії міжнародних відносин. Припустимо нас цікавить теорія домінування у міжнародних відносинах. Виходячи з припущення, що «Чим сильніший вплив відчуває держава (з боку сусідньої держави), тим більш конформістську політику вона здійснює» ми можемо висунути гіпотезу: «Збільшення економічної залежності буде вести до збільшення підтримки держави-патрона». Поняття «економічна залежність» можемо операціоналізувати через відсоток експорту, що йде на користь домінуючої держави, а поняття «підтримка» через відсоток голосування в генасамблеї ООН де залежна держава голосує інакше ніж держава-патрон. Тепер мо-

¹⁵ Більш детально про особливості вимірювання див. Shively W., *The Craft of Political Research*. 2nd ed. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1980.

жемо сформулювати робочу гіпотезу, яка стверджує існування негативного зв'язку: коли відсоток експорту до домінуючої держави збільшується, відсоток голосувань в ООН не на користь домінуючої держави зменшується. Тобто, робоча гіпотеза встановлює зв'язок між показниками. Це пояснюється тим, що між залежною змінною «підтримка» і її показником існує негативний зв'язок.

Будь-яка операціоналізація поняття це по-суті гіпотеза про те, що це поняття визначається через якийсь показник. Пошук валідних і надійних процедур вимірювання це, по суті процес перевірки гіпотез.

3.4.8. Помилки вимірювання

Для позначення відповідності вимірювань поняттям, які ці вимірювання мають відобразити, використовують термін **валідність**. Валідність показує чи насправді ми вимірюємо те, що планували. Щоби бути валідним, вимірювання має бути вичерпним і повним. Як цього досягти? Знову через операціоналізацію. Валідними є ті вимірювання, які показують, що відмінності в оцінках відображають відмінності в розподілі значень змінної, яку ми вимірюємо. Часто буває так, що різні значення досліджуваної змінної можуть бути викликані **помилками вимірювання**. Ці помилки, найчастіше, зумовлені недосконалими процедурами вимірювання. Мангайм і Річ перелічують сім типових ситуацій, які можуть спричинити помилки. Ці помилки вони розділяють на **систематичні і випадкові**¹⁶.

Систематичні помилки виникають щоразу, коли ми неправильно визначаємо змінні і їх характеристики. Систематичні помилки роблять наше вимірювання не валідним, тому що відмінності чи подібності, які ми виявляємо відображають не відповідають об'єктам реального світу. Вони є результатом некоректного використання вимірювального інструмента. Випадкові помилки виникають ситуативно і переважно зумовлені змінними характеристиками об'єктів, помилками вимірювання чи обробки даних. Крім

¹⁶ Див. Магайм Дж. Річ Р., *Политология...* – С. 94–99.

того, випадкові помилки роблять наше вимірювання ненадійним, тобто не дозволяють отримувати одні і ті ж результати при використанні одного і того ж вимірювання. Оцінювання валідності називають **валідизація**. Виділяють чотири способи валідизації: прагматична, конструктивна, внутрішня і зовнішня. **Надійність** показує стійкість отриманих результатів. Якщо при багаторазовому використанні якогось вимірювання один і той самий об'єкт не отримує одного і того самого значення, таке вимірювання вважається ненадійним показником відповідного поняття. Якщо вимірювання ненадійне, воно не може бути валідним, тому що відмінності в оцінках тут зумовлюються помилками вимірювання, а не дійсними відмінностями між об'єктами¹⁷.

Незалежно від того який інструмент перевірки надійності і валідності використовувати, саму перевірку важливо робити до того, як буде почато дослідження. Це вимагає попереднього тестування вимірювання шляхом збору даних, призначених виключно для оцінки інструментів вимірювання. Якщо цього не зробити, то може виявитися, що вимірювання головних змінних ненадійні і не валідні. А це буде означати, що ми не зможемо довіряти отриманим результатам.

Оцінювання інструментів вимірювання становить окрему галузь суспільних наук, що має назву теорія вимірювання. Ця галузь детально розроблена у суспільних науках і спирається на згадані вище процедури. Крім того існують кількісні коефіцієнти надійності і валідності, які дозволяють точно визначити показники досліджуваних понять¹⁸.

3.5. Вибір методів дослідження

Вирішивши, що саме вивчати (популістські очікування), ми сформулювали предмет дослідження (предметом дослідження є те, що конкретно ми вивчаємо). Нашою метою буде перевірити, чи мають громадяни такі очікування і чи впливають вони на популістські гасла політиків. Мету визначає предмет дослідження, але, як

¹⁷ Більше про методи перевірки валідності і надійності див. Мангайм Дж., Рич Р., Політологія... – С. 99–110.

¹⁸ Див. наприклад Dooley D., Social Research Methods. – Р. 74–94.

правило, вона передбачає перевірку, встановлення, підтвердження чи спростування гіпотези, або перевірку зв'язку між змінними.

Тепер треба визначити, як це будемо робити, тобто необхідно вибрати метод або сукупність методів, які дозволять нам виміряти змінні.

□ **Метод** – це спосіб, інструмент вимірювання чи пояснення чогось. Вибираючи метод, ми повинні думати практичними термінами: що в цьому випадку може дати найкращі результати і чи реально його використати. Отже, вибір методу залежить від його придатності в певних умовах і наших можливостей.

У політології переважно використовують кількісні або якісні методи досліджень. Більш детально про це написано в розділі IV.

Вибір методу залежить від мети дослідження, доступних даних і ширшої наукової орієнтації дослідника. Остання може бути **позитивістська** чи **феноменологічна**. *Позитивістично* орієнтований дослідник намагається відшукати загальні принципи чи «закони», що керують тією чи тією сукупністю подій. Така орієнтація передбачає, що дійсність існує об'єктивно незалежно від того чи знаємо ми щось про неї, чи ні. Ми будемо пояснення, опираючись на факти, і прагнемо встановити причинний зв'язок між змінними. Так ми створюємо теорії або ж перевіряємо їх надійність через гіпотези. Дані можуть мати або й не мати кількісного вияву. Якщо ми можемо отримати кількісні дані (статистичні матеріали, економічні чи інші показники), тоді кількісні методи вимірювання можуть стати в нагоді.

Якщо ж орієнтація дослідника *феноменологічна*, тобто така, що не визнає чи не відчуває потреби в пошуку об'єктивної дійсності, тоді він намагається зрозуміти дії людей із погляду їхніх суб'єктивних уявлень. У цьому випадку ми не маємо потреби «накладати» теорії, гіпотези, моделі на суб'єктивні уявлення акторів. Ці зовнішні речі лише завадять нам зрозуміти їхні дії. Тут ми можемо тлумачити дії акторів, не потребуючи кількісних даних. Така феноменологічна орієнтація передбачає використання якісних (пояснювальних чи інтерпретаційних) методів – дискурс-аналізу, включеного спостереження, неструктурованого інтерв'ю тощо¹⁹.

¹⁹ Dooley D. Social Research Methods / Dooley David. – Prentice Hall, 2001. – Р. 251.

3.6. Збір даних

Якщо ми вирішили вивчати очікування, то найлегше це зробити через анкетування або ж скористатися доступними матеріалами соціологічних досліджень. Власне опитування має переваги в тому, що в анкету можна закласти саме ті питання, які вас цікавлять. Проте й тут є обмеження.

Передусім, це проблема генералізації, – можливість перенести наші висновки про поведінку людей в окремих випадках на очікувану поведінку всієї сукупності. Для цього вибірка (кількість респондентів) має бути не меншою 400 осіб, щоб результати опитування можна було перенести на генеральну сукупність. Інакше похибка дослідження може перевищувати 5–6%, що значно обмежуватиме **надійність** (точність, відсутність помилок) і **валідність** (відповідність, корисність) дослідження.

Друге, це потреба уникнення реактивності.

□ **Реактивність** – це вплив особи, що проводить дослідження, або методу дослідження на відповіді респондентів. Питання чи навіть спосіб постановки цих питань може впливати на відповіді респондентів і спотворювати результати²⁰. Крім того є певні вимоги до складання анкети. З цими вимогами ви знайомилися під час вивчення курсів «Методика політичних і соціальних досліджень», «Соціологія».

Якщо проведення власного дослідження ускладнене, можна скористатися даними дослідних установ. В Україні, наприклад, Інститут соціології НАН веде постійний моніторинг стану українського суспільства. Щороку дані цих опитувань оприлюднюють у збірнику «Українське суспільство. Соціологічний моніторинг».

З-поміж багатьох питань, які задають соціологи, ми зможемо знайти ті, які будуть свідчити про наявність чи відсутність популістських запитів у громадян України, наприклад : «Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше». Перелік можливих варіантів відповідей подано в таблиці (Таблиця 3.1).

²⁰ Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич ; пер. с англ. / предисл. А. К. Соколова. – М. : Издательство «Весь мир», 1997. – С. 32–33.

Дані опитувань 2010 року свідчать, що найбільше людей турбують матеріальні проблеми. Зокрема громадяни найбільше бояться зростання цін (84,2%), безробіття (80%), невивлат зарплат і пенсій (73,8%). Ці дані вказують на те, що матеріальні проблеми дають підстави політикам експлуатувати матеріальні і соціальні очікування громадян – обіцяти збільшення соціальних виплат, створення нових робочих місць, приборкання інфляції тощо.

Таблиця 3.1

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зростання злочинності	68.0	71.0	61.5	54.9	46.5	43.2	43.1	43.2
2. Безробіття	60.3	86.4	73.0	67.9	68.6	64.9	54.4	80.1
3. Нападу зовнішнього ворога на Україну	14.2	17.9	16.4	10.5	8.6	6.6	6.7	6.9
4. Міжнародних конфліктів	48.9	27.7	17.9	12.8	16.7	19.2	18.5	12.7
5. Міжрелігійних конфліктів	—	—	8.0	6.4	6.6	8.4	7.2	6.1
6. Нападу біженців, переселенців і приїжджих	—	—	11.0	7.4	7.4	7.8	10.1	9.2
7. Зупини підприємств	13.2	16.5	39.1	35.3	34.7	34.2	29.9	43.2
8. Повернення до старих порядків часів застою	13.2	11.3	7.3	5.2	9.9	7.9	7.4	9.9
9. Голоду	50.3	71.8	51.2	45.5	33.8	33.8	31.8	34.7
10. Масових вуличних безпорядків	21.2	21.4	18.6	16.1	16.2	13.4	16.3	15.9
11. Невиплати зарплат, пенсій тощо	—	—	64.7	56.5	56.2	55.8	51.6	73.8
12. Зростання цін	66.4	77.2	71.3	75.2	77.8	80.8	86.0	84.2
13. Встановлення диктатури в країні	11.6	11.8	12.0	10.2	10.7	9.3	10.0	9.9
14. Розпаду України як держави	17.2	11.9	14.7	10.8	18.9	22.9	21.9	16.7
15. Наслідів катастрофи на Чорнобильській АЕС	46.5	40.3	30.4	24.9	21.0	22.3	18.1	16.3
16. Зараження заразливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	—	—	40.6	43.0	32.9	38.3	39.2	37.3
17. Холоду в квартирі	17.2	45.4	33.4	30.7	26.8	29.9	21.2	17.5
18. Чого ще?	2.1	6.7	2.8	3.4	2.4	2.1	2.8	1.6
19. По-справньому нічого не бояться	2.0	0.8	5.0	2.6	3.1	2.6	2.2	1.3
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.0

Отже, навіть за цим одним показником ми могли впевнитися, що матеріальні проблеми займають значне місце з-поміж негативних очікувань громадян. Для доповнення картини варто знайти й інші показники, щоб бути впевненим у надійності даних. Даними вважаються будь-які елементи інформації, які є важливими для нашого дослідження. Треба розуміти, що лише один показник не може вважатися достатнім.

3.7. Аналіз та інтерпретація даних

Щойно ви побачили, як у широкому понятті «політична культура» було виокремлено один з суттєвих (для нашого випадку) показників – очікування. Цей показник, або індикатор, ми пере-

вірили шляхом опитування і виявили, що людей найбільше турбують матеріальні проблеми. Так ми впевнилися, що українці мають популістські запити, які можуть стати основою для виборчих маніпуляцій політиків. Але це відповідь лише на першу частину дослідницького питання.

Для того, щоб виявити, чи впливають ці запити на появу популістських гасел політиків, нам потрібні відповіді політиків на це запитання. Оскільки таку відповідь отримати майже нереально, можна перевірити програми партій (окремих кандидатів) і виборчу рекламну продукцію на предмет популізму. Ми маємо шукати ті обіцянки, які пов'язані з популістськими запитамися громадян, і перевірити, чи було їх виконано або чи вони можуть бути виконані в майбутньому. Якщо ми виявимо такі гасла і перевіримо, який відсоток із них було виконано, тоді зможемо відповісти і на другу частину питання – тобто встановити чи існує між визначеними змінними статистична залежність, і таким чином підтвердити, спростувати чи уточнити тезу Т. Возняка.

Припустимо, аналізуючи дані, ми виявили, що матеріальні проблеми становлять 80% від усіх інших проблем. Припустимо також, що, перевіривши програми всіх партій, які пройшли до парламенту, ми встановили, що популістські гасла (нереалістичні обіцянки) становлять від 50% до 70% від усіх декларованих цілей. На перший погляд, ці цифри свідчать, що домінування матеріальних проблем може підштовхувати партії/ політиків до популістських обіцянок. Але чи справді це так? Що коли крайні ліві чи праві партії/політики наголошують на нематеріальних цінностях? Наприклад, підтримка української чи російської мов. Чи можемо ми, у разі успіху цих партій, казати, що вони зіграли на популістських очікуваннях?

Ці та інші питання вказують на те, що зібрані дані потрібно інтерпретувати дуже обережно. Крім того, необхідно враховувати такі обмеження:

- 1) може забракнути надійних даних;
- 2) зважаючи на це, ми повинні розуміти, що наші висновки/ узагальнення можуть бути вужчими, ніж очікували, тобто найчастіше стосуватимуться частини випадків. Такі судження називають

вають статистичними, або ймовірнісними, тобто вони не є правдивими для всіх випадків;

3) урешті потрібно пам'ятати про потребу розрізняти фактичні і ціннісні судження. Фактичні судження перевіряють шляхом емпіричного аналізу, ціннісних не можна перевірити, тому що вони виражають наші вподобання.

Це не означає, що фактичні судження кращі чи легші. Рішення, що базуються на таких судженнях, відображають те, що ми маємо, а не те, що хотіли б мати. Варто пам'ятати, що без ціннісного вибору ми не змогли б рухатися далі. Американський політолог Роберт Даль з цього приводу писав: «Особа, яка відмовляється прийняти політичне рішення, що не базується на найвищому рівні емпіричної надійності, буде паралізована. Проте в політиці “відмова від рішення” насправді є рішенням дозволити іншим вирішувати за вас”²¹.

Проте коли ми здійснюємо такий вибір, важливо не приховувати ціннісних уподобань, а чітко їх задекларувати. Тоді читач буде бачити, де є результати досліджень, а де наші переконання.

У цьому розділі ми показали послідовність етапів побудови і перевірки теорії. Таким чином, дослідження оперте на теорію полягає у кількох повторюваних кроках: індукція, дедукція і тест. Результати тестування використовуються для нових спостережень і послідовність повторюється знову. Суть емпіричного пізнання полягає у створенні і перевірці теорій.

Питання для самоконтролю:

Які складові елементи теорії?

Які типи зв'язків між поняттями використовуються у конструюванні теорій?

Які є способи перевірки теорій?

На якому етапі дослідження використовується індукція, а на якому дедукція?

²¹ Dahl R. Modern Political Analysis / Dahl R. – N.J. : Prentice-Hall, 1963. – P. 105.

- Що є результатом інструменталізації?
 Які є рівні вимірювання?
 Для чого формулюють робочу гіпотезу?
 Що пояснює валідність і надійність вимірювань?
 Що таке проблема дослідження?
 Що таке формулювання теорії?
 Від чого залежить вибір методу дослідження?
 Якими є типові проблеми під час збору і використання емпіричних даних?
 Які обмеження слід враховувати під час інтерпретації даних?

РОЗДІЛ IV. МЕТОДИ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У цьому розділі ми ґрунтовніше розглянемо методи політичних досліджень, з'ясуємо, як обирати той чи той метод, і проілюструємо їх застосування на конкретних прикладах, а також опишемо найбільш уживані методи в політичній науці. З більшістю методів та алгоритмами їх виконання студенти знайомляться під час вивчення курсів «Статистичні методи в політичній науці» та «Прогнозування соціально-політичних процесів».

Отже, який метод вибрати для дослідження? Що визначає такий вибір?

□ **Метод** – це прийом або сукупність прийомів, застосування яких у процесі дослідження дозволяє отримати нове знання або поглибити, розвинути існуюче. Іншими словами, це спосіб обробки та інтерпретації даних. Існують методи, які притаманні політичній науці значно більше, ніж іншим наукам, ті, які, по суті, перетворили її в самостійну дисципліну.

Вибір методу залежить від наявних даних, будь-то статистичні показники, інтерв'ю чи спостереження. Збір даних часто є цікавою і творчою частиною дослідження, а робота з аналізу даних виробляє наполегливість і концентрацію уваги. Часто дослідники відчують розчарування на цьому етапі, зазвичай тому, що вони намагаються охопити якнайбільше різноманітної інформації, а інколи тому, бо вони думають, що їхні попередні результати роботи не мають достатньої інформативності, на яку вони сподівалися. На цьому етапі роботи доречно зробити коротку презентацію своєї роботи у групі колег або поспілкуватися з компетентними дослідниками (ученими). Це важливо, оскільки часто сторонній спостерігач може помітити те, чого ви не могли зауважити особисто.

На основі зібраної інформації обираємо той метод, який найкраще дозволить опрацювати дані. Як його вибрати? Тут треба пам'ятати, що методи соціальної (і політичної) науки поділяються на кількісні та якісні.

4.1. Вимірювання: типи шкал

Кількісні методи в будь-якому дослідженні, зокрема у політологічному, можуть бути застосовані тільки після того, як спостережені дані будуть переведені на мову чисел. Тому перед початком застосування кількісних методів у політичній науці необхідно пройти процедуру приписування чисел властивостям досліджуваного об'єкта (характерні ознаки об'єкта).

Вимірювання – це пізнавальний процес визначення кількісних значень властивостей досліджуваного об'єкта.

Вимірювання продукує не просто число, а величини, які мають розмірність²². Наприклад, вага вимірюється в кілограмах (чи грамах), довжина – метрами і т.д. Мета такої процедури – одержати числову модель яка відповідатиме властивостям досліджуваного об'єкта. Отже, під згадуваною процедурою, ми розуміємо процес вимірювання досліджуваного явища, внаслідок якої виникає модель досліджуваних властивостей об'єкта. Таким чином встановлюється відповідність між властивостями об'єкта і властивостями приписаних їм чисел.

Шкала – це набір властивостей досліджуваного об'єкта і кількісних значень, що відповідають їм.

Для природничих наук характерно користуватися усіма властивостями чисел. Наприклад, природно, що 10 метрів у два рази більше, ніж відстань у 5 метрів. Це очевидно, але коли ми переходимо у галузь соціальних наук, ситуація ускладнюється. Тобто дослідник може зробити такі арифметичні трактування які будуть позбавлені змісту. Припустимо, що ми вивчаємо громадську думку щодо діяльності органів місцевого самоврядування за 5-бальною шкалою. Не коректно стверджувати, що рівень успішності в «чотири бали» вдвічі вищий від рівня «два бали». Ми можемо тільки стверджувати, що рівень успішності «чотири бали» вищий від рівня «два бали».

²² Методичні рекомендації до лабораторних робіт з прикладної статистики. Частина I. Комп'ютерна обробка даних в програмі Excel / Мамчич Т.І. – Луцьк, 2009. – С. 8.

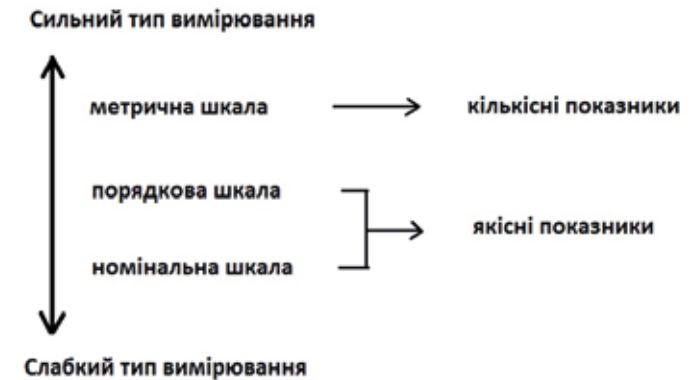

Рис. 4.1. Шкали за ступенем вимірювання

Теоретично існує нескінченна кількість типів шкал²³. Найчастіше використовують шкали, які відрізняються за ступенем точності вимірювання – від «сильнішого» до «слабкішого».

Чим сильніший рівень вимірювання, тим більше арифметичних дій можна реалізувати і ширше застосувати статистичний апарат можливостей. Водночас, чим слабкіший рівень вимірювання, тим менш арифметичних операцій можна використати. А це в свою чергу впливає на інтерпретацію значень показників.

Таким чином, виділяють чотири типи шкал: номінальна, порядкова, інтервальна і шкала відношень. Два останні типи називають – метричною шкалою. Однак, в соціальних науках, на практиці, не розрізняють інтервальну шкалу і шкалу відношень, тому можна стверджувати що, фактично, існує три типи шкал – номінальна, порядкова і метрична.

²³ Паніотто В. І. Статистичний аналіз соціологічних..., с.13

Рис. 4.2. Типи шкал

У третьому розділі ми описали, що поняття досить суб'єктивні, а їх розуміння варіюється від дослідника до дослідника. Звідси випливає, що такі поняття не можуть бути вимірними. У політологічних дослідженнях важливо, щоб поняття, яке використовується було перетворене у вимірні величини, так щоб ступінь розрізнення в розумінні поняття зменшився. Вимірність є основною відмінністю між поняттям і змінною. Тому, дуже важливо, щоб поняття було трансформоване в змінні (безпосередньо або за допомогою набору побічних показників), які, в свою чергу, можуть бути виміряні з різною точністю, в залежності від шкали вимірювання.

Змінна – це властивість об'єкта, яка приймає різні значення.

Тим не менш, часто вважають, що кількісні методи не здатні виміряти почуття, уподобання або цінності. На думку авторів більшість з цих понять можуть бути виміряні, але не безпосередньо, а побічно, через відповідні показники.

4.1.1. Номінальна шкала

Номінальна шкала дозволяє групувати/класифікувати досліджувані об'єкти на основі загальних або часткових властивостей. Ці об'єкти поділяються на кілька підгруп таким чином, що кожен член підгрупи має загальні характеристики. Змінна, що вимірюється за номінальною шкалою може мати одну, дві або більше підгруп залежно від ступеня варіації. Наприклад, змінну «стать»

можна поділити на дві категорії: чоловіки і жінки. Аналогічним чином можна поділити політичні партії на три основні підгрупи: ліві, центристи і праві. Назва підгруп умовна, але найкраще обирати ту, що описує характерні для підгрупи властивості. Послідовність, в якій перераховані підгрупи, не має ніякого значення, так як немає взаємозв'язку між підгрупами.

Номінальні змінні відображають тільки якісні ознаки досліджуваного поняття і дають найменш повну інформацію про поняття. Відповідно, числові значення за номінальною шкалою не відображають будь-яких властивостей понять, а служать свого роду «ярликами» і використовуються виключно для зручності роботи з даними. Присвоєння числових значень є досить довільним. Наприклад, ми поділяємо змінну «тип політичного режиму» та три категорії і присвоюємо їм певне число: «демократичний режим» отримує код 1, «авторитарний режим» код 2, «тоталітарний режим» код 3 (так само ми могли б присвоїти і 10, 20, 30). У будь-якому випадку додавання одного політичного режиму з іншим не дасть нам третій тип політичного режиму. Єдине суворе правило присвоєння чисел номінальним змінним – не присвоювати одні і ті ж числові значення. Інакше не можна буде розрізнити дві змістовно різні категорії.

До номінальних шкал застосовують частотний метод, єдиний елемент з описової статистики – моду та коефіцієнти зв'язку: критерій Пірсона χ^2 , коефіцієнти Чупрова T , Крамера V , коефіцієнт C , коефіцієнт Гудмана g , коефіцієнти Юла Q та Y , коефіцієнт контингенції Φ .

4.1.2. Порядкова шкала

Порядкова шкала має усі властивості номінальної шкали. Дозволяє не тільки категоризувати досліджувані об'єкти на підгрупи, на основі загальних характеристик, але й впорядковує підгрупи в певному порядку. Вони розташовані в порядку зростання або спадання в залежності від ступеня, яку категорія відображає в змінній. Наприклад, дохід може вимірюватися або кількісно (в гривнях чи доларах) або якісно, з використанням категорій: «вище

середнього», «середній» та «нижче середнього». На практиці, вимірювання за порядковою шкалою, передбачає формування категорій на основі кількісних показників. Наприклад, дохід нижче 10 000 грн. відображає категорію «нижче середнього», діапазон 10 000 – 25 000 грн. відображає категорію «середній» дохід, а вище 25 000 грн. – «вище середнього». Ці категорії доходів пов'язані один з одним з точки зору величини доходів населення, але сама величина не піддається кількісному вираженню, а, отже, різниця між «вище середнього» і «середній» або між «середній» і «нижче середнього» не може бути встановлена. Ми не можемо стверджувати, що рівень доходів категорії «вище середнього» вдвічі вищий від рівня доходів категорії «нижче середнього». Можна тільки сказати, що рівень доходів категорії «вище середнього» більший від рівня доходів категорії «нижче середнього».

Порядкова шкала передбачає що спостережене явище може бути порівняне в категоріях «більше» або «менше». Для прикладу, ми могли б створити порядкову міру формальної освіти у наступних категоріях: «бакалавр», «магістр», «доктор філософії», «доктор наук». Однак, ми маємо справу не з точною різницею між категоріями освіти, а тільки з категорією більш-менш. При кодуванні цієї змінної, ми приписуємо більш високі значення чисел для вищих категорій освіти. Інтервали між числами не мають значення. Все, що має значення, це те, що більш високі значення чисел відображають зростання змінної, а менші – спадання. Тобто, присвоєння чисел/кодів 1, 2, 3, 4, 5 або 1, 2, 5, 8, 9 чи будь-яке інше поєднання цифр, до тих пір, поки вони відображають порядок зростання або спадання.

Порядкові змінні особливо зручні в тих випадках, коли респонденти фіксують своє ставлення на шкалі. Наприклад, Центр Разумкова під час соціологічних опитувань щодо ставлення до тієї чи іншої політичної партії вимірює за допомогою наступних категорій: «повністю довіряю», «скоріше довіряю», «скоріше не довіряю», «повністю не довіряю», «важко відповісти».

Особливістю порядкової шкали є інтерпретація її результатів. Висновки, отримані на основі результатів арифметичних дій суттєво залежать від вибору присвоєних чисел. В деяких присвоєні

числа можуть відображати не об'єктивні властивості розглядуваних явищ, а випадкові подібності, які є наслідком прийнятої системи кодування. Тому основні обмеження вимірювань за порядковою шкалою полягає в тому, що з числами (балами, рангами), які приписуються змінним, не можна виконувати арифметичні дії: обраховувати суму, знаходити середні значення, дисперсії та ін. Однак, існують деякі характеристики досліджуваного явища, які залишаються незмінними при будь-якій системі кодування.

Окрім моди такою характеристикою, також, є медіана. До порядкових шкал застосовують спеціально розроблені статистичні критерії які дозволяють перевірити статистичні гіпотези на основі рангованих оцінок (коефіцієнт Кендела τ , Гудмана γ та Сомерса d).

4.1.3. Метрична шкала

Евристичне розуміння змінної важливе не тільки з точки зору співвідношення «більше або менше» (як у порядкових шкалах), але і з точки зору того, на скільки більше або менше. Тому ми розглянемо два різновиди метричної шкали: інтервальна шкала та шкала відношень.

Інтервальну шкалу (або шкалу рівних одиниць) можна отримати, якщо за допомогою деякого критерію вдається виміряти інтервал між об'єктами. Тобто встановити, на скільки одиниць один об'єкт більший або менший за інший. За таких умов, можливі різні арифметичні дії над числами, які приписані об'єктам. Обмеженість інтервальної шкали полягає в довільному виборі початку відліку (нульової точки). Тому ми не можемо визначити, у скільки разів один об'єкт більший за інший. Наприклад, температура 60 °C на шкалі Цельсія не означає вдвічі більшу температуру в порівнянні з показником у 30 °C, оскільки відправною точкою умовно розглядають 0 °C, як точку замерзання води.

В соціальних науках не може існувати абсолютний нуль. Тому в залежності від досліджуваної проблеми приймають умовний нульовий рівень. Наприклад, коли ми оцінюємо діяльність народного депутата за кількістю запитів, то нуль запитів не означає повної відсутності діяльності народного обранця.

Інтервальна шкала має всі характеристики порядкової шкали. Більше того, інтервальна шкала використовує одиницю виміру, що дозволяє розмістити досліджуванні об'єкти на рівній відстані інтервалів по відношенню до варіації змінної. Ця шкала має початкову і узгоджувальну точку й розділена на рівновіддалені інтервали. Починається і закінчується з певної точки, а число одиниць між ними є довільним, і відрізняється тільки величиною шкали.

Інтервальними шкалами є, наприклад, усі температурні шкали (за винятком абсолютної шкали Кельвіна) та календарні шкали. Це накладає певні математичні обмеження. Наприклад, різниця в температурі між двома об'єктами А і В становить 15 °С, а різниця в температурі між двома іншими об'єктами С і D – 45 °С, тому можна сказати, що різниця в температурі між С і D в три рази більше, ніж між А і В. В соціальних науках часто використовують авторські шкали: шкала Лайкерта, шкала Терстоуна, шкала Богардуса, шкала Гутмана. Інтервальна шкала дозволяє застосовувати до результатів вимірювань практично всі статистичні операції (виняток становить – коефіцієнт варіації).

Шкала відношень має всі властивості номінальних, порядкових та інтервальних шкал, а також має зафіксовану відправну точку – нуль. Таким чином, це шкала абсолютних значень, а різниця між інтервалами завжди вимірюється від нульової точки. Шкала відношень дозволяє визначити не тільки на скільки більше або менше один об'єкт від іншого, а й у скільки разів. Вимірювання доходу, віку, зросту, ваги, довжини та інше є прикладами шкали відношень. Має сенс сказати, що людина у віці 40 років в два рази старша, як 20-річна людина. Або людина, яка заробляє 6000 грн. на місяць, в три рази більше заробила за людину із заробітною платою у 2000 грн.

Будь-яка інтервальна шкала перетворюється у шкалу відношень, якщо строго фіксується початок відліку. До шкали відношень застосовуються усі методи статистичного аналізу.

Таблиця 4.1

Типи шкал і статистичні міри зв'язку

Тип шкали	Номінальна	Порядкова	Інтервальна	Шкала відношень
Статистична міра зв'язку	Критерій Пірсона χ^2 , коефіцієнти Чупрова T , Крамера V , коефіцієнт C , коефіцієнт Гудмана g , коефіцієнти Юла Q та Y , коефіцієнт контингенції Φ	Коефіцієнт Кендела τ , Гудмана γ та Сомерса d	Коефіцієнт парної кореляції r , коефіцієнт Спірмена r_s	Будь-які статистичні критерії

Залежно від типу шкали застосовуються відповідні методи статистичного аналізу. На жаль, про це досить часто забувають. Практично всі сучасні шкали в політології, соціології та й психології є номінальними або порядковими. Це в свою чергу обмежує застосування гіпотез і можливості інтерпретації результатів.

У цьому розділі ми вивчили принципи побудови шкал та особливості інтерпретації результатів отриманих на їхній основі. З'ясували, що вибір шкали для вимірювання змінної залежить від мети вашого дослідження і рівня висновків. Показали як за ступенем вимірювання шкали збільшують свій статистичний інструментарій. Таким чином, дослідник трансформуючи поняття у змінні закладає певні можливості статистичної обробки даних, які дають шкали вимірювання.

4.2. Кількісні методи дослідження

Кількісні дослідження отримали свою назву через спрямованість на здобуття інформації про велику кількість об'єктів аналізу. Такі дослідження призначені для вивчення об'єктивних,

кількісно вимірюваних характеристик поведінки людей. Їх застосовують тоді, коли необхідні точні, статистично надійні дані. Кількісні методи дослідження є найбільш уживаними, оскільки їх використання дає змогу поширювати результати дослідження на всю сукупність і узагальнено говорити про досліджуване явище внаслідок охоплення загальних показників, наприклад, відповідей респондентів.

□ **Кількісні методи** – це низка математичних і статистичних методів, які використовуються для аналізу даних із метою перевірки емпіричних теорій та гіпотез.

З допомогою кількісних методів аналізують та вимірюють кількісні параметри політичних явищ. З-поміж кількісних методів чи не найчастіше використовують *статистичний аналіз*, який дозволяє виявити ті чи ті політичні процеси в їх різноманітності (наприклад, партійна активність, зокрема інтенсивність політичної участі в період виборчих кампаній тощо). Поряд із статистичним аналізом часто використовують *анкетне опитування* для вивчення громадської думки, з'ясовують довіру до того чи іншого лідера, політичної сили, наміри виборців і т. ін. З допомогою опитування можна вивчати не лише громадську думку і відповідну поведінку людей, їх ставлення до певних проблем, але й виявити обставини, які їх обумовлюють.

Статистичні методи займають важливе місце в методології політичного аналізу. Вони дозволяють вирішувати багато завдань, забезпечуючи науковця точними кількісними характеристиками різних властивостей досліджуваних об'єктів. Причому багато кількісних характеристик відображають приховані властивості і зв'язки, які неможливо виявити «неозброєним оком».

Приклад

Загальна заробітна плата шкільних працівників (показник X, у мільйонах доларів) має значний прямий та позитивний зв'язок із загальними витратами на споживання вина і лікерів (показник Y, у мільйонах галонів) у США. Коефіцієнт кореляції Пірсона = 0,98.

Проте, навряд чи можна стверджувати, що заробітна плата шкільних працівників безпосередньо залежить від споживання вина і лікерів чи споживання лікєро-винних виробів від заробітної плати шкільних працівників. Причинно-наслідковий зв'язок тут відсутній. Значний статистичний зв'язок пояснюється впливом третього показника. Швидкі темпи економічного зростання у США в період з 1870 по 1910 роки зумовили зростання двох досліджуваних показників. Отже, у цьому випадку зв'язок двох показників є наслідком третьої спільної причини.

Таким чином, статистичні методи не можуть замінити спеціальні знання, але допомагають зробити теоретичне мислення дослідника більш ефективним, відкидаючи несуттєві зв'язки²³.

Статистичні методи допомагають обробляти великі масиви даних. У сучасному світі, перенасиченому інформацією, це надзвичайно корисна властивість.

4.2.1. Частотний аналіз

Найпростішим прикладом застосування статистичного методу є використання частотного аналізу, який описує стать, вік, політичну, етнічну належність тощо. Його часто використовують під час аналізу соціологічних анкет, опитувань експертів і т. д.

Приклад. Розглянемо результати парламентських виборів в Україні 2012 року по багатомандатному окрузі (таблиця 4.2). Застосувавши частотний аналіз, можемо підрахувати розподіл частот (голосів виборців) за категоріями значень (суб'єктів виборчого процесу) та отримаємо результат по частоті, відсотку, *валідному відсотку* (частка чисельного значення ознаки від за-

²³ Паніотто В. І. Статистичний аналіз соціологічних даних : [монографія] / В. І. Паніотто, В. С. Максименко, Н. М. Харченко. – К. : Видавничий дім «КМ академія», 2004. – С. 67–68.

гальної чисельності сукупності) та кумулятивному відсотку (це накопичений відсоток, де кожне наступне значення – це відсоток певної ознаки + усі попередні) від загальної частоти.

Таблиця 4.2

Частотний аналіз результатів виборів в Україні 2012 року

Значення	Частота	Відсоток	Валідний відсоток	Кумулятивний відсоток
Партія регіонів	6 116 746	30,00	30,00	30,00
ВО «Батьківщина»	5 209 090	25,54	25,54	55,54
УДАР	2 847 979	13,96	13,96	69,50
КПУ	2 687 269	13,18	13,18	82,68
ВО «Свобода»	2 129 933	10,44	10,44	93,12
Усього	18 991 017	93,12	93,12	

Джерело: Вибори народних депутатів України 2012 року [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/vnd2012/wp300pt001f01=900.html>.

Перший стовпець «Значення» подає перелік суб'єктів виборчого процесу, які подолали 5% виборчий поріг. У другому стовпці під заголовком «Частота» наведено кількість виборців, які підтримали певну політичну силу. У третьому під заголовком «Відсоток» указано відсоткову частоту підтримки кожного суб'єкта виборчого процесу. Відсоткова частота відповідає відношенню кожного голосу виборців до загальної кількості виборців, які проголосували. У четвертому стовпці «Валідний відсоток» утрачені дані виключаються. Останній стовпець під заголовком «Кумулятивний відсоток» містить накопичені відсоткові значення.

□ **Накопичені відсотки** – це сума відсоткових частот допустимих результатів голосування виборців (наприклад, відсоток голосів виборців, які віддали свій голос за «Партію регіонів» і ВО «Батьківщина» 55,54%, що вираховується як сума 30,00% + 25,54% = 55,54%). Це, своєю чергою, дає нам нову інформацію не

лише про електоральні вподобання виборців, а й про формат партійної системи України. Ірландський політолог П. Майр (1989) запропонував класифікацію партійних систем на основі кількісного критерію: система великих партій (якщо дві найбільші партії разом отримують більше 80% місць у парламенті); система середніх партій (якщо дві найбільші партії мають 65% місць, а 35% місць розподіляють між собою решта партій); система малих партій (якщо дві найбільші партії отримують 42% місць, а 58% належать решті партій)²⁵.

Варто пам'ятати, що ми не повинні використовувати таблиці в кожному конкретному випадку. Наприклад, аналізуючи результати соціологічних досліджень із певного питання, можна в тексті подавати відсоткові результати в дужках. Можна, звичайно, побудувати графік за допомогою програми SPSS (Statistical Package for the Social Sciences – для статистичної обробки даних) або MS Excel.

4.2.2. Критерій Пірсона χ^2

У політичній науці перед дослідниками часто постає проблема встановлення залежності чи її відсутності між показниками, а також визначення міри цієї залежності. Одним із найбільш використовуваних методів встановлення зв'язку чи його відсутності є критерій χ^2 (хі-квадрат), чи критерій Пірсона.

Критерій Пірсона χ^2 оцінює залежність між показниками X та Y, відображаючи величину відхилення між очікуваними і спостережуваними частотами.

Властивості критерію χ^2 :

1) перевіряє гіпотезу про відсутність залежності між показниками X та Y на відповідному рівні значущості α ;

2) чим більші відхилення між очікуваними і спостережуваними частотами, тим більший коефіцієнт χ^2 ;

$$0 \leq \chi^2 \leq \infty$$

Приклад. Розглянемо результат застосування коефіцієнта χ^2 на рівні значущості $\alpha = 0,05$ та перевіримо гіпотезу про відсут-

²⁵ Mair P. The Problem of Party System Change / Mair P. // Journal of Theoretical Politics. – 1989. – Vol.1. – P. 254–262.

ність залежності між показниками X (суб'єкт виборчого процесу) та Y (стать виборця).

Таблиця 4.3

Залежність між статтю виборців і прихильністю до суб'єкта виборчого процесу

Суб'єкт виборчого процесу (X)	Стать виборця (Y)		Σ
	чол.	жін.	
Кандидат А	3,47	3,73	7,21
Кандидат В	2,61	2,80	5,40
Σ	6,08	6,53	12,61

Коефіцієнт $\chi^2 = 12,61$. Це є спостережуване значення критерію. Далі, щоб встановити наявність чи відсутність зв'язку, потрібно знайти χ^2 -квадрат табличне (або критичне) χ^2_{α} .

Для знаходження табличного значення χ^2 знаходимо кількість ступенів вільності $\nu = (k-1)(m-1)$, де k та m є рядками та стовпцями для таблиці $k \times m$. У нашому випадку $\nu = (2-1)(2-1)$. Важливе значення також має рівень значущості α , що являє собою міру впевненості в тому, що результат не є випадковим, тобто результат репрезентативний для більш широкої вибірки. Три основні значення α використовуються в статистиці, а саме: 0,05, 0,01 і 0,001. Якщо виявлено статистичний зв'язок на рівні $\alpha = 0,005$ (5%), то це означає, що є не більше ніж 5% ймовірності того, що знайдений зв'язок має випадковий характер і не проявиться в генеральній сукупності. На рівні $\alpha = 0,01$ ймовірність випадковості результату знижується до 1% і т. д. Проте в політичних дослідженнях зазвичай використовують дані, де рівень значущості має хоча би 5% ($\alpha = 0,05$). Отож, за таблицею критичних значень χ^2_{α} , для $\nu = 1$ та $\alpha = 0,05$, критичне значення $\chi^2_{\alpha} = 3,84$. Оскільки $\chi^2 > \chi^2_{\alpha}$, то нульову гіпотезу про відсутність зв'язку відхиляємо на рівні значущості $\alpha = 0,05$. Тобто ми з'ясували, що існує залежність між статтю виборця та його електоральними вподобаннями.

Навіть більше, щоб бути статистично значущими на певному рівні, χ^2 повинен перевищувати значення, указане в таблиці критичних значень для цього рівня значущості за відповідного сту-

пеня вільності. У нашому прикладі здобутий результат значущий на рівні 0,05 ($12,61 > 3,84$), 0,01 ($12,61 > 6,63$), 0,001 ($12,61 > 10,83$). Отже, ми можемо бути впевнені щодо статистичної надійності результату. Існує не більше одного шансу з тисячі, що зв'язок між статтю виборця і підтримкою одного з кандидатів з'явиться винятково для однієї вивченої вибірки і не буде фіксуватися поза нею.

Однак ми ще не отримали прямої відповіді на питання про ступінь інтенсивності зв'язку між показниками. Це можна зробити, розрахувавши коефіцієнт контингенції Пірсона C , що дозволить установити міру залежності між двома показниками. Коефіцієнт контингенції Пірсона C знаходиться в межах $[0; 1]$ та збільшується з посиленням зв'язку. У нашому прикладі коефіцієнт $C = 0,43$.

Здобутий результат свідчить про помірний зв'язок між показниками «стать виборця» та його «електоральні вподобання».

Будь-які коефіцієнти, що знаходяться в межах від $[-1; 1]$, визначають силу зв'язку за таблицею Чеддока (таблиця 4.4).

Таблиця 4.4

Таблиця Чеддока

Показник зв'язку	0,1-0,3	0,3-0,5	0,5-0,7	0,7-0,9	0,9-0,99
Характеристика зв'язку	слабкий	помірний	суттєвий	високий	дуже високий

4.2.3. Коефіцієнти зв'язку

У політичній науці дослідники часто мають справу з установленням залежності та визначенням міри зв'язку між показниками. У цьому розділі ми розглядаємо лише вибіркові статистичні методи та приклади їх застосування. Більш детально про алгоритм розв'язку решти методів можна ознайомитися в курсі «Статистичні методи в політичній науці». Розглянемо систематизовану інформацію щодо коефіцієнтів зв'язку та способів їх використання (таблиця 4.5).

Таблиця 4.5

Коефіцієнти зв'язку та способи їх використання

Коефіцієнт/ критерій	У якому випадку застосовують?	Як розв'язати?	Примітка
χ^2 (хі-квадрат)	Критерій використовують, коли мають справу з перехресними таблицями $k \times m$ з метою перевірки нульової гіпотези (H_0) про узгодженість із нормальним розподілом (установлюючи залежність між показниками X та Y, відображаючи величину відхилення емпіричних частот від теоретичних).	Можна зробити вручну або в комп'ютерній програмі SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA.	Цей критерій використовують у дослідженнях, які мають справу з соціологічними даними та з будь-яким іншими статистичними даними представленими в таблицях $k \times m$.
t-критерій Стьюдента	Критерій використовують для перевірки нульової гіпотези (H_0) про рівність середніх значень у двох наборах даних.	Можна зробити вручну або в комп'ютерній програмі SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA та Excel.	Не підходить для використання з рейтинговими шкалами.
Однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA – Analysis Of Variances)	Завданням однофакторного дисперсійного аналізу є перевірка нульової гіпотези (H_0) про рівність середніх значень у всіх наборах даних.	Можна зробити в комп'ютерній програмі SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA.	Ознаку, за якою здійснюється поділ на групи (факультет, вікова група, місце проживання), називають фактором.
Критерій знаків (Sign test) – K	Критерій дозволяє перевірити нульову гіпотезу (H_0) про рівність медіан у двох наборах даних.	Можна зробити вручну.	Критерій знаків застосовують тільки для зв'язаних вибірок, він є менш чутливим, ніж критерій Вілкоксона.

Критерій Вілкоксона (W)	Критерій дозволяє перевірити нульову гіпотезу (H_0) про рівність медіан у двох наборах даних.	Можна зробити вручну або в комп'ютерній програмі SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA.	Використовують у порівняннях до і після та з рейтинговими шкалами.
Критерій Манна-Вітні (U)	Критерій використовують для перевірки нульової гіпотези (H_0) про випадковий порядок елементів у послідовності.	Можна зробити в комп'ютерній програмі SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA.	Критерій дозволяє порівнювати бали або оцінки, отримані від двох незалежних вибірок. Є узагальненим критерієм Вілкоксона.
Максимум-критерій (Runs test for randomness – Z)	Критерій використовують для перевірки нульової гіпотези (H_0) про випадковий порядок елементів у послідовності.	Можна зробити в комп'ютерній програмі SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA.	Критерій можна застосовувати для відповіді на питання, чи з одного джерела (генеральної сукупності) взято дві вибірки. Якщо ця послідовність буде визнано випадковою, то дві вибірки слід вважати взятими з однієї генеральної сукупності. Є альтернативним критерієм Манна-Вітні.
Критерій Фішера (F)	Критерій використовують для перевірки нульової гіпотези (H_0) про рівність двох дисперсій.	Можна зробити вручну або в комп'ютерній програмі SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA та Excel.	Критерій застосовують для порівняння точності методів, зіставленні розсіяння даних або для перевірки застосованості інших критеріїв.

Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (ρ) та Кендалла (τ)	Коефіцієнт дозволяє перевірити зв'язок між порядковими показниками X та Y.	Можна зробити вручну або в комп'ютерній програмі SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA.	Використовують у порівняннях до і після.
Коефіцієнт кореляції Пірсона (r)	Коефіцієнт є мірою лінійної залежності між показниками X та Y і призначений для встановлення міри зв'язку.	Можна зробити в комп'ютерній програмі SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA та Excel.	Коефіцієнт виявляє наявність або відсутність статистичної залежності, але не причинно-наслідкового зв'язку.

4.2.4. Регресійний аналіз

Досліджуючи зв'язок між двома ознаками, за допомогою коефіцієнтів кореляції, знаходимо щільність зв'язку, тоді як форму зв'язку знаходимо за допомогою рівнянь регресії.

Щодня ми оцінюємо взаємозв'язок різноманітних факторів між собою. Володіючи інформацією про одну з характеристик досліджуваного об'єкта, ми намагаємося зробити висновок про іншу характеристику цього ж об'єкта. Наприклад, знаючи коефіцієнт інтелекту (IQ) студента, з певною імовірністю ми можемо прогнозувати його академічну успішність. Тому для оцінки такого роду взаємозв'язку використовують регресію.

Залежно від кількості факторів (незалежні змінні), які впливають на результативну ознаку (залежну змінну), розрізняють парну та множинну регресію.

Загальний вигляд парної регресії, описуючи лінійну залежність, записується таким рівнянням:

$$y = \beta_0 + \beta_1 x$$

Загальний вигляд множинної регресії, описуючи лінійну залежність, записується так:

$$y = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_n x_n,$$

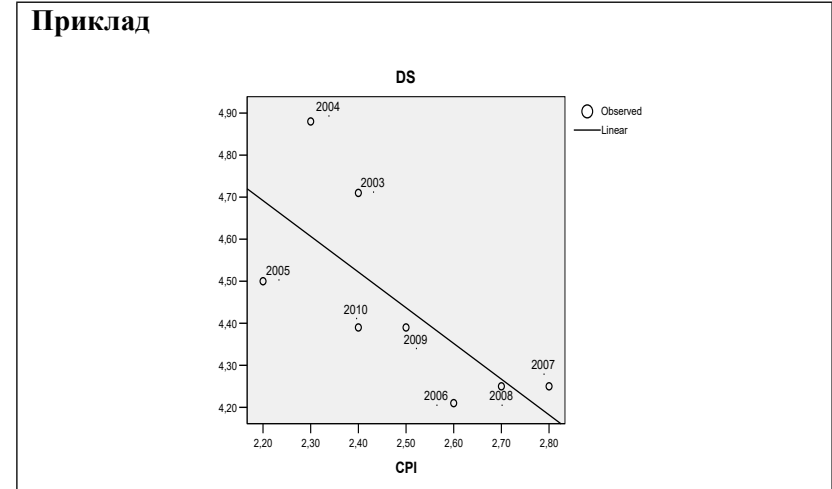
де β_0 – вибіркова константа, а $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n$ – вибіркові коефіцієнти регресії для незалежних змінних.

□ **Парна регресія** описує взаємозв'язок між залежною змінною та однією незалежною змінною. Наприклад, залежність індексу демократії (Democracy Score) від індексу сприяння корупції (CPI) для України (2003–2010 роки).

Розглянемо приклад. Алгоритм пояснення результатів парної та множинної регресії вимагає виконання таких кроків:

- написати рівняння парної/множинної регресії;
- оцінити статистичну значущість рівняння;
- визначити значимість коефіцієнтів регресії і пояснити характер впливу незалежних змінних на залежну змінну.

Лінія, що перетинає графік, проведена так, щоб сума відстаней точок графіка від неї була мінімальною (відстань береться лише по осі Y, тобто це проекції відстаней на вісь Y, і підсумовуються не значення відстаней, а квадрати цих відстаней). Ця лінія називається лінією регресії, тобто лінія, яка відображає форму залежності між показниками.

Представимо результати парної регресії.

Model Summary ^b					
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	
1	,722 ^a	,521	,441	,17863	

a. Predictors: (Constant), CPI
b. Dependent Variable: DS

ANOVA ^b						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	,208	1	,208	6,528	,043 ^a
	Residual	,191	6	,032		
	Total	,400	7			

a. Predictors: (Constant), CPI
b. Dependent Variable: DS

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	6,560	,829		7,911	,000
	CPI	-,849	,332	-,722	-2,555	,043

a. Dependent Variable: DS

Рівняння парної регресії для нашого прикладу можна записати так:
Індекс демократії = константа + коефіцієнт X індекс сприяння корупції. Тоді як за результатами аналізу парної регресії рівняння виглядатиме так:

Індекс демократії = $6,560 - 0,722 X$ (індекс сприяння корупції).
Записуючи рівняння регресії, ми записуємо рівняння для прогнозування даних.

Наприклад, коефіцієнт індексу сприяння корупції (CPI) дорівнює $-0,722$, а це означає (зі збереженнями решти рівних умов), що збільшення показника CPI на 1% призведе до зменшення індексу демократії на $0,722$ (оскільки значення показника CPI є від'ємним).

Результати таблиці ANOVA (Analysis Of Variances) вказують на те, що модель регресії статистично значуща на рівні $0,043$ (Sig.), що є менше за $0,05$ (для 95-відсоткової ймовірності).

Аналіз результатів парної регресії вказує на те, що чим кращий показник демократії (Democracy Score), тим менший рівень корупції (CPI) в Україні. Коефіцієнт кореляції дорівнює $-0,72$ (Beta Standardized Coefficients), а це означає, що напрям залежності між показниками протилежно направлений (тобто середнє значення змінної Y (залежна змінна "Democracy Score") спадає зі зростанням значень показника X (незалежної змінної "CPI"). Коефіцієнт детермінації (R Square) дорівнює $0,52$, а це означає, що 52% загального варіювання "Democracy Score" зумовлена рівнем корупції в Україні за конкретний рік (решта $100\% - 52\% = 48\%$ – іншими факторами, які в цьому випадку не було враховано).

Однак більшість наукових досліджень мають на меті з'ясувати взаємозв'язок між залежною змінною і декількома незалежними змінними.

□ **Множинна регресія** описує взаємозв'язок між залежною змінною та більше чим однією незалежною змінною. Наприклад, залежність витратів на охорону здоров'я (y % від ВВП), рівня безробіття (y % від працездатного населення), частки міського населення (y % від загальної кількості), поширеності ВІЛ-інфекції (y % від населення у віці 15–49 років), ВВП на душу населення (GDP per capita \$) для України за 1995–2010 роки.

Нижче наведено приклад результату множинної регресії.

Приклад

Model Summary ^d				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,702 ^a	,492	,456	,3330399
2	,795 ^b	,633	,576	,2938806
3	,894 ^c	,800	,750	,2258423

- a. Predictors: (Constant), Unemp
b. Predictors: (Constant), Unemp, Urban
c. Predictors: (Constant), Unemp, Urban, GDP
d. Dependent Variable: Health

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	1,505	1	1,505	13,567	,002 ^a
	Residual	1,553	14	,111		
	Total	3,058	15			
2	Regression	1,935	2	,967	11,202	,001 ^b
	Residual	1,123	13	,086		
	Total	3,058	15			
3	Regression	2,446	3	,815	15,983	,000 ^c
	Residual	,612	12	,051		
	Total	3,058	15			

- a. Predictors: (Constant), Unemp
 b. Predictors: (Constant), Unemp, Urban
 c. Predictors: (Constant), Unemp, Urban, GDP
 d. Dependent Variable: Health

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	5,134	,394		13,041	,000
	Unemp	-,163	,044	-,702	-3,683	,002
2	(Constant)	-16,467	9,686		-1,700	,113
	Unemp	-,128	,042	-,553	-3,062	,009
	Urban	,315	,141	,403	2,231	,044
3	(Constant)	-97,038	26,528		-3,658	,003
	Unemp	-,216	,042	-,928	-5,085	,000
	Urban	1,553	,406	,987	3,825	,002
	GDP	,000	,000	-,803	-3,164	,008

- a. Dependent Variable: Health

Excluded Variables^a

Model		Beta In	t	Sig.	Partial Correlation	Collinearity Statistics
						Tolerance
1	NIV	,037 ^a	,187	,855	,052	,999
	GDP	,297 ^a	1,364	,196	,354	,718
	Urban	,403 ^a	2,231	,044	,526	,865
2	NIV	-,521 ^b	-2,479	,029	-,582	,459
	GDP	-1,803 ^b	-3,164	,008	-,674	,051
3	NIV	-,031 ^c	-,083	,935	-,025	,128

- a. Predictors in the Model: (Constant), Unemp
 b. Predictors in the Model: (Constant), Unemp, Urban
 c. Predictors in the Model: (Constant), Unemp, Urban, GDP
 d. Dependent Variable: Health

Проаналізуємо результати множинної регресії.

Зі здобутих результатів у таблиці Model Summary регресійна модель № 3 найкраще описує вплив незалежних змінних на залежну змінну. Коефіцієнт детермінації (R Square) дорівнює 0,80, а це означає, що 80% загального варіювання видатків на охорону здоров'я (у % від ВВП) зумовлено рівнем безробіття (у % від працездатного населення), частки міського населення (у % від загальної кількості) та ВВП на душу населення (решта 100%-80% = 20% варіювання – іншими факторами, які в цьому випадку не було враховано).

Статистичну оцінку отриманого регресійного рівняння (так званий статистичний висновок) проводять на основі однієї з трьох умов: на основі критерія Фішера (F-тест), на основі рівня значущості (Sig.) та на основі коефіцієнта детермінації (R Square).

Кожна з умов є своєрідним «лакмусовим папірцем», на основі якого робимо висновок про те, чи існує зв'язок (статистично значущий результат) між залежною змінною та незалежними змінними. На практиці немає потреби проводити статистичну оцінку з використанням усіх зазначених варіантів. Цілком розумно (та й економічно) обмежитися якимось одним методом. Зазвичай використовують метод на основі рівня значущості (Sig.).

Якщо перевірка вказує на незначущість зв'язку, то висновок лише один: ми маємо справу з набором випадкових чисел, ніяк не пов'язаних між собою. За таких умов на цьому етапі аналізу результатів ми припиняємо роботу, оскільки більше немає предмету для аналізу. Проте варто зауважити, що формальний факт відсутності статистичної значущості в реальності може і не відповідати відсутності взаємозв'язку як такого. У такому випадку нам не вистачило експериментальних даних довести, що такий зв'язок взагалі є. Зазвичай це трапляється через недостатній розмір вибірки або через високу кореляцію між незалежними змінними.

Результати таблиці ANOVA (Analysis Of Variances) вказують, що модель регресії статистично значуща на рівні 0,000 (Sig.), що є менше не лише за 0,05 (для 95-відсоткової імовірності), а й за 0,001. Це свідчить, що регресійна модель є статистично значущою (ступінь помилок в наших висновках складає менше 1%, тобто ступінь її надійності – 99%). Якщо рівень значущості біль-

ший за 0,05 то здобутий результат потрібно трактувати як статистично незначущий (для 95-відсоткової ймовірності).

Наступний етап аналізу полягає в перевірці впливу кожної незалежної змінної, включеної до регресійного рівняння, на залежну змінну.

На цьому етапі оцінку проводять шляхом аналізу рівня значущості (Sig.). Коефіцієнт визнається статистично значущим, якщо розрахований для нього рівень значущості (в SPSS – це Sig., а в Excel – це *p*) менший (або дорівнює) 0,05 (тобто для 95% довірчої ймовірності).

Рівень статистичної значущості для незалежних змінних рівня безробіття, частки міського населення та ВВП на душу населення становить відповідно такі величини: 0,000; 0,002 та 0,008 (таблиця Coefficients). Дані дозволяють робити висновок, що всі розглянуті незалежні змінні статистично значущі. Іншими словами, можна говорити про не випадковий характер впливу незалежних змінних на залежну змінну.

Отже, рівняння множинної регресії можна записати так:

Видатки на охорону здоров'я = константа + коефіцієнт × рівень безробіття + коефіцієнт × частку міського населення + коефіцієнт × ВВП на душу населення. Математичне вираження рівняння множинної регресії виглядатиме так:

Видатки на охорону здоров'я = $-97,038 - 0,928 \times \text{рівень безробіття} + 0,987 \times \text{частка міського населення} - 0,803 \times \text{ВВП на душу населення}$.

Останній етап аналізу вимагає пояснити характер впливу незалежних змінних на залежну. Для цього використовують Beta Standardized Coefficients (стандартизований коефіцієнт регресії), який має властивості коефіцієнта кореляції Пірсона *r*. Стандартизований коефіцієнт регресії для незалежної змінної «рівень безробіття» становить $-0,928$, для «частки міського населення» $-0,987$, а для «ВВП на душу населення» $-0,803$. Це означає, що залежна змінна «Видатки на охорону здоров'я» спадає зі зростанням незалежної змінної «рівень безробіття» та «ВВП на душу населення», але існує позитивний вплив між залежною змінною та «часткою міського населення».

Виключена змінна «Поширеність ВІЛ-інфекції» (у % від населення у віці 15–49 років) статистично незначущою на рівні 0,93, що є більше за 0,05 (Excluded Variables).

Обмеження в застосуванні регресійного аналізу.

Основне концептуальне обмеження всіх методів регресійного аналізу полягає в тому, що вони дозволяють виявити лише числові залежності, а не причинно-наслідкові зв'язки.

Вибір кількості змінних для регресійного аналізу.

По-перше, під час виконання аналізу множинної регресії дослідник намагається включити якомога більше незалежних змінних, сподіваючись, що деякі з них виявляться статистично значущими. Проте необхідно уникати такої практики, оскільки за таких умов дослідження із пошуку суттєвих незалежних змінних перетворюється в лотерею. По-друге, кількість спостережень має важливе значення. Інтуїтивно зрозуміло, що навряд чи можна зробити висновки з аналізу анкети в 100 запитань на основі відповідей 10 респондентів. Тому радять використовувати, принаймні, від 10 до 20 спостережень (респондентів) на одну змінну, в іншому випадку коефіцієнти регресії будуть дуже ненадійними і, швидше за все, результат регресійної моделі буде статистично незначущим.

Під час виконання будь-яких статистичних методів використовують можливості таких статистичних програм: SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA, STADIA. Значні можливості також надає додатковий модуль Microsoft Office Excel – Аналіз даних.

4.2.5. Кластерний аналіз

□ **Кластерний аналіз (Data Clustering)** – це багатовимірна статистична процедура, що дозволяє згрупувати безліч об'єктів (спостереження) в порівняно однорідні групи, які називаються кластерами. Основна мета кластерного аналізу полягає в розбитті заданої вибірки об'єктів на підмножини так, щоб знайти групи схожих об'єктів. Кластерний аналіз можна здійснити за допомогою статистичних програм: SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA, STADIA.

Основними поняттями кластерного аналізу є дистанція та подібність. Дистанція (Евклідова відстань) – мірою віддаленості об'єктів один від одного, а подібність є мірою близькості об'єктів. У процесі класифікації кластерний аналіз згруповує об'єкти, щоб мінімізувати внутрішньогрупову і максимізувати міжгрупову варіацію об'єктів. Тому основний принцип цього аналізу полягає в тому, що відстань між об'єктами всередині одного кластера не повинна перевищувати міжкластерної відстані.

Фактично кластерний аналіз є не стільки звичайним статистичним методом, скільки «набором» різноманітних алгоритмів «згрупування об'єктів у кластери». Його застосовують у багатьох сферах навіть у тих випадках, коли потрібно класифікувати великий обсяг інформації. У політичній науці кластерний аналіз застосовують для аналізу результатів виборів, складу законодавчих і виконавчих органів влади, якісного аналізу політичних та соціальних інститутів тощо.

Наприклад, проаналізуємо соціально-демографічні показники депутатів Львівської обласної ради, обраних на місцевих виборах 2010 року. Для аналізу було виокремлено такі показники: прізвище, ім'я та по батькові; стать; місце народження; дата народження; освіта; трудова зайнятість; місце проживання; посада; партійна належність. Результати кластеризації представлено в таблиці Agglomeration Schedule та візуально відображено у відповідній дендограмі.

На першому етапі аналізу даних використовуємо результати алгоритму об'єднання об'єктів (Agglomeration Schedule). Призначення цього алгоритму в тому, щоб пояснити, які об'єкти об'єднуються на кожному кроці аналізу. Наприклад, на першому етапі об'єдналися об'єкти 27 (депутат Сех І. В.) та 28 (депутат Панькевич О. І.). Це є свідченням найбільшої подібності між обраними депутатами на основі вищезазначених показників. На десятому кроці (Next Stage) до депутатів Сех І. В. та Панькевич О. І. приєднується об'єкт 1 (депутат Бойко О. І.). Отже, за таким алгоритмом відбувається кластеризація даних від найбільш подібних об'єктів між собою до найменш подібних. Як міру відмінності між

кластерами, зазвичай, використовують квадратичну евклідову відстань, що сприяє збільшенню контрастності кластерів.

Agglomeration Schedule						
Stage	Cluster Combined		Coefficients	Stage Cluster First Appears		Next Stage
	Cluster 1	Cluster 2		Cluster 1	Cluster 2	
1	27	28	6,000	0	0	10
2	8	19	6,000	0	0	21
3	22	26	7,000	0	0	12
4	16	24	7,000	0	0	14
5	4	14	7,000	0	0	21
6	6	15	9,000	0	0	13
7	9	23	10,000	0	0	15
8	2	29	12,000	0	0	12
9	5	21	12,000	0	0	17
10	1	27	16,000	0	1	17
11	3	25	16,000	0	0	16
12	2	22	16,000	8	3	20
13	6	17	17,500	6	0	15
14	16	20	20,500	4	0	16
15	6	9	27,333	13	7	19
16	3	16	29,333	11	14	23
17	1	5	32,000	10	9	19
18	10	11	33,000	0	0	20
19	1	6	38,000	17	15	24
20	2	10	42,250	12	18	22
21	4	8	43,000	5	2	23
22	2	7	55,000	20	0	25
23	3	4	57,050	16	21	26
24	1	30	79,800	19	0	25
25	1	2	101,675	24	22	27
26	3	18	152,778	23	0	27
27	1	3	228,144	25	26	28
28	1	12	1054,286	27	0	0

Як визначити необхідну кількість кластерів? У статистичній програмі можна задати певну кількість кластерів (від 2 до 5). Результати кластеризації за обраним методом представлено в таблиці Cluster Membership.

Cluster Membership

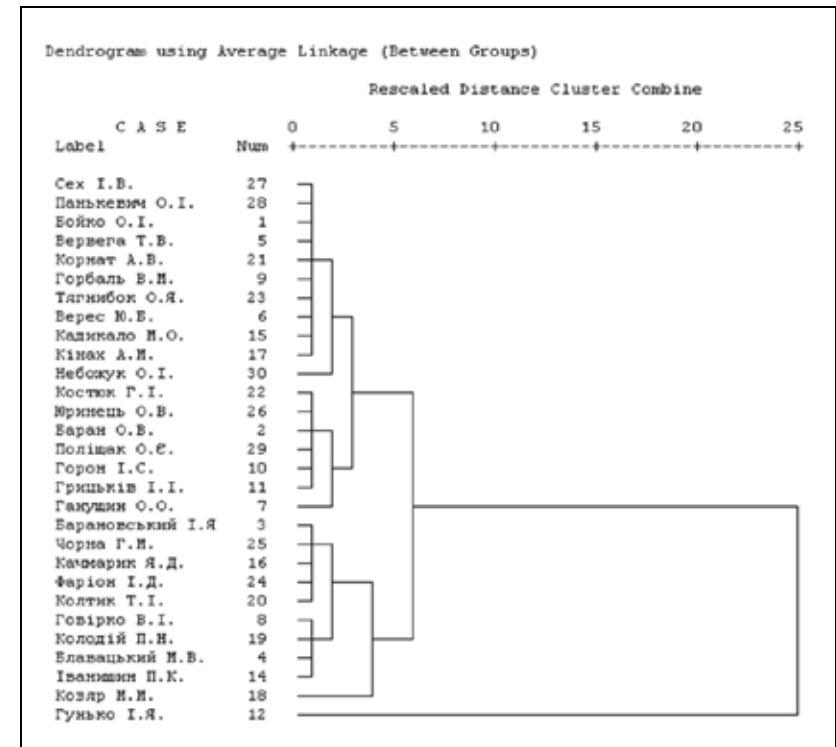
Case	5 Clusters	4 Clusters	3 Clusters	2 Clusters
1:Бойко О.І.	1	1	1	1
2:Баран О.В.	2	1	1	1
3:Барановський І.Я	3	2	2	1
4:Блавацький М.В.	3	2	2	1
5:Вервега Т.В.	1	1	1	1
6:Верес Ю.Б.	1	1	1	1
7:Ганущин О.О.	2	1	1	1
8:Говірко В.І.	3	2	2	1
9:Горбаль В.М.	1	1	1	1
10:Горон І.С.	2	1	1	1
11:Грицьків І.І.	2	1	1	1
12:Гулько І.Я.	4	3	3	2
14:Іванишин П.К.	3	2	2	1
15:Кадикало М.О.	1	1	1	1
16:Качмарик Я.Д.	3	2	2	1
17:Кінах А.М.	1	1	1	1
18:Козяр М.М.	5	4	2	1
19:Колодій П.Н.	3	2	2	1
20:Колтик Т.І.	3	2	2	1
21:Корнат А.В.	1	1	1	1
22:Костюк Г.І.	2	1	1	1
23:Тягнибок О.Я.	1	1	1	1
24:Фаріон І.Д.	3	2	2	1
25:Чорна Г.М.	3	2	2	1
26:Юринець О.В.	2	1	1	1
27:Сех І.В.	1	1	1	1
28:Панькевич О.І.	1	1	1	1
29:Поліщак О.Є.	2	1	1	1
30:Небожук О.І.	1	1	1	1

Якщо кількість кластерів дорівнює двом, то статистична програма виділяє всю сукупність одним кластером і лише одного

депутата окремим кластером, що свідчить про його суттєву відмінність від інших.

Інший метод передбачає проведення вертикальної осі на дендограмі так, щоб отримати певну кількість кластерів для доцільного пояснення результатів. Кількість перетинів вертикальною віссю горизонтальну відображає певну кількість кластерів.

У нашому прикладі доцільніше поділити досліджувані об'єкти на три кластери, що краще структурує аналізоване питання (у кластери об'єдналися депутати з різними не властивими один одному особливостями).

Розглянемо детальніше, які показники повпливали на формування кластерів і чому саме так. Якщо розглядати депутата Гулька І. Я., то виділення його в окремий кластер відбулося за

віковою характеристикою, оскільки він – пенсіонер. Два наступні кластери виокремилися за певними, властивими їм, показниками. Перший кластер об'єднав депутатів за віком, місцем проживання, місцем роботи та посадою. Решта показників сформувала другий кластер.

Типовим результатом візуальної кластеризації є ієрархічне древо, або дендограма.

Горизонтальна дендограма відображає всі об'єкти досліджуваної групи (в нашому випадку – це депутати Львівської обласної ради). Горизонтальна вісь відображає віддаленість об'єктів один від одного. Кожен вузол на дендограмі вказує на те, як відповідні об'єкти зв'язуються в новий єдиний кластер.

У результаті успішного аналізу з'являється можливість виявити кластери та інтерпретувати їх. Варто пам'ятати, що чим більше показників і об'єктів аналізу та чим менше суб'єктивного інтересу дослідника, тим більша імовірність того, що результати аналізу будуть коректними.

4.2.6. Факторний аналіз

□ **Факторний аналіз** (Factor Analysis) – це статистичний метод, який дозволяє виявити латентні фактори, установити їх кількість і розкрити внутрішній зміст, що, своєю чергою, зменшує кількість заданих змінних, зводячи їх до деяких спільних факторів. Кожен фактор – це група зв'язаних ознак із певного набору вихідних ознак і вся сукупність ознак, що до нього входять, розкриває змістовну інтерпретацію цього фактора.

Факторний аналіз можна здійснити за допомогою статистичних програм: SPSS, STATGRAPHICS, STATISTICA, STADIA. Обов'язкові умови виконання факторного аналізу: усі ознаки повинні бути кількісними; кількість ознак має бути в два рази більшою від кількості змінних; вибірка повинна бути однорідною; вихідні змінні повинні бути розподілені симетрично.

Факторний аналіз виник у психометрії, і в основному його використовують у соціальних науках та інших галузях, які мають справу з великими обсягами даних. У політичній науці фактор-

ний аналіз використовують для аналізу громадської думки, електоральної поведінки тощо. Мета його полягає в аналізі великої кількості ознак (так звані фактори) для виявлення деяких аспектів, що впливають на залежні змінні без безпосереднього аналізу незалежних змінних. Це дозволяє аналітику скоротити кількість досліджуваних ознак, які будуть вивчені. Тобто, фактор є сумою певних ознак.

Для прикладу проаналізуємо результати електоральної поведінки на парламентських виборах 2006 року до Верховної Ради України. Факторний аналіз голосування на виборах 2006 року до ВРУ виявив два фактори, що пояснюють, відповідно 61,7% і 30% спільної варіації результатів голосування. Факторні навантаження розглядаються як коефіцієнти кореляції фактора з ознакою. Від'ємні значення свідчать, що зі збільшенням значення ознаки зменшується значення фактора.

	Фактор	
	1	2
КПУ	,929	,083
НУ	-,917	,250
СПУ	,274	,916
БЮТ	-,486	,827
ПР	,629	-,763

Інтерпретація факторів є суб'єктивною частиною роботи дослідника. Пошук назви для них базується на основі факторних навантажень, які має той чи той фактор. Факторне навантаження – це коефіцієнт кореляції Пірсона, який лежить у межах від -1 до 1. Наприклад високі та позитивні факторні навантаження у першому факторі – це КПУ (0,929) та ПР (0,629), а високі та негативні – НУ (-0,917) та БЮТ (-0,486).

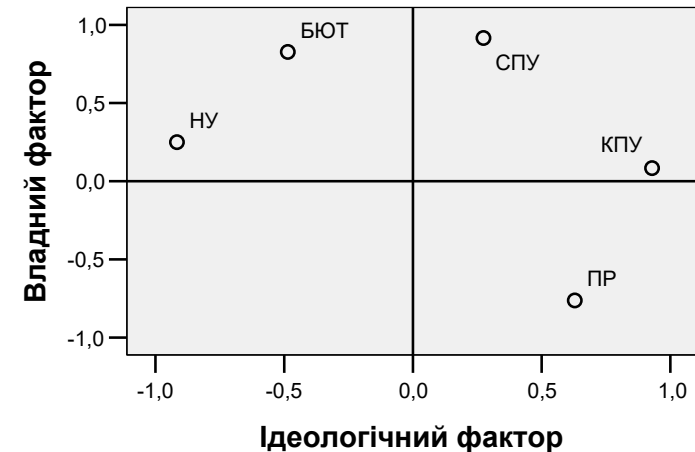
Чим більше факторне навантаження, тим з більшою впевненістю можна вважати, що змінна визначає фактор. Уважають, що факторні навантаження, які перевищують 0,71 (пояснює 50% дисперсії) є чудовими, 0,63 (40% дисперсії) – дуже хороші, 0,55 (30%) – хороші, 0,45 (20%) – задовільні і 0,32 (пояснює 10% дисперсії) – слабкі.

Адекватність факторного аналізу також можна оцінити за допомогою графіків, що зображують факторні осі і змінні в координатах цих осей (координата по факторній осі для кожної змінної дорівнює факторному навантаженню цієї змінної у факторах).

При цьому слід звертати увагу на ступінь віддаленості точок-змінних від початку координат, на скупчення точок і характер розташування цих скупчень. Відстань від точки-змінної до початку координат відповідає факторним навантаженням: змінні високо корелюють з фактором, знаходяться далеко по осі цього фактора. В ідеалі кожна змінна повинна знаходитися далеко від початку координат по осі відповідного фактора і лежати близько до цієї осі (мати маленькі координати по інших осях). Скупчення точок-змінних показує, наскільки чітко визначений фактор. Більшість дослідників вважає за краще мати таку картину: на кінці кожної осі є скупчення точок, які близько лежать до самої осі. Розподіл точок уздовж усієї осі вказує, що відповідний фактор визначений нечітко, тоді як скупчення точок між різними осями вказує на наявність іншого фактора або на необхідність додаткового обергання факторних навантажень (методом головних компонент).

У нашому випадку факторні навантаження по першому фактору (ідеологічний) є визначальним на виборах 2006 року (графік розподілу факторних навантажень)²⁶.

²⁶ Лебедюк В. Аналіз політичної структуризації Рівненської області в період 2002–2006 років : диплом на здобуття академ. звання магістр політології / В. Лебедюк ; Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2007. – С. 68–69.

Електоральний розкол за ідеологічним критерієм відбувся між КПУ, ПР, СПУ – з одного боку, та НУ і БЮТ – з іншого. Електоральний розкол по другому фактору (владний) формують, з одного боку, СПУ, БЮТ, з іншого – ПР. Тобто цей фактор пояснює поляризацію між електоратами яскравих політичних лідерів, з одного боку – В. Янукович, а з іншого – О. Мороз та Ю. Тимошенко, які виступали в ролі хранителів «помаранчевих ідеалів». Хоча цей фактор пояснював лише 30% спільної варіації і мав невелике значення у структуруванні всеукраїнського електорату на виборах 2006 року.

4.2.7. Контент-аналіз

□ **Контент-аналіз** (Content Analysis) – це формалізований метод якісно-кількісного аналізу змісту документів з метою вивчення текстової інформації, що полягає у виявленні або вимірюванні різних фактів і тенденцій, відображених у текстовій інформації. Об'єктом контент-аналізу може бути зміст різних друкованих видань, радіо- і телепередач, рекламних повідомлень, документів, публічних виступів, матеріалів анкет і т. д.

Особливість контент-аналізу полягає в тому, що він об'єктивно та систематично вивчає документи в їх соціальному контексті. Можна використовувати як основний метод (контент-аналіз тексту під час дослідження передвиборних програм політичних партій) або як допоміжний у поєднанні з іншими методами (у дослідженні ефективності функціонування засобів масової інформації).

Сутність методу контент-аналізу полягає у фіксації певних одиниць змісту, що вивчається, а також у квантифікації отриманих даних. Одиниці контент-аналізу виділяються залежно від змісту, цілей, завдань і гіпотез конкретного дослідження. Контент-аналіз може за допомогою об'єктивних, кількісних індикаторів проілюструвати, чи є наші відчуття, засновані на несистематичному спостереженні, істинними. До результатів контент-аналізу можна застосувати факторний, кластерний аналізи чи інші методи, що потребують кількісних характеристик певної категорії (окремі слова, набір слів, об'єднаних за певною ознакою).

Розрізняють як кількісний, так і якісний контент-аналіз.

Кількісний (частотний) контент-аналіз включає стандартизовані процедури підрахунку виділених категорій. Наприклад, якщо дослідник прагне отримати уявлення про те, наскільки поняття «мирне врегулювання» є значимим для учасників переговорів. *Якісний контент-аналіз* націлений на поглиблене змістовне вивчення текстового матеріалу, зокрема з погляду контексту, у якому представлено виділені категорії. Акцент ставиться на урахуванням взаємозв'язків змістовних елементів і їх відносної значущості у структурі тексту. Залежно від завдань дослідження якісний контент-аналіз можна доповнити деякими елементами кількісного контент-аналізу.

Коли використовують контент-аналіз?

1. Коли потрібен високий ступінь точності чи об'єктивності аналізу.

2. Коли дослідник має великий за обсягом і несистематизований матеріал.

3. Коли категорії характеризуються певною частотою появи в досліджуваних документах.

4. Коли велике значення для досліджуваної проблеми має сама мова джерела інформації.

Кількісний контент-аналіз можна здійснити за допомогою статистичних програм: Atlas.ti, Wordstat, TextAnalyst, Site Content Analyzer, ЛЕКТА, Контент-Аналіз Про.

Наприклад, контент-аналіз журналів «Стратегічна панорама» на предмет досліджуваних категорій «оборонна політика» та «воєнна політика» (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Співвідношення зміни категорії «оборонна політика» та категорії «воєнна політика» у журналі «Стратегічна панорама»²⁷

Контент-аналіз проведено на основі видань «Стратегічна панорама» впродовж 2001–2006 років. За результатами конент-

²⁷ Зиль О. Оборонна політика України: нові виклики та перспективи у XXI ст. : диплом на здобуття академ. звання магістр політології / О. Зиль ; Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2007. – С. 44–45.

аналізу можна зробити висновки, що актуальною проблема оборонної політики стала у 2006 році (найбільше значення – 3,08). З початку 2003 року до кінця першого півріччя спостерігається тенденція до зменшення актуальності проблеми оборонної політики (отримані значення варіювалися від 0,95 до 0,3). Проте з другої половини 2003 року до 2006 року простежуємо тенденцію до поступового підвищення актуальності проблеми оборонної політики в Україні.

Питання воєнної політики в контексті оборонної політики України було актуальним упродовж аналізованого періоду. Незначне зниження актуальності воєнної політики можна помітити в першій половині 2003 року (0,13), після чого спостерігається повільне її зростання. Упродовж 2003 року тенденції були обернені – зростала актуальність оборонної політики і зменшувалася воєнної. Однак із 2004 року простежується тенденція до зростання обох категорій, причому, актуальність оборонної політики зростає швидшими темпами, ніж воєнної.

4.3. Якісні методи

□ **Якісні методи** – це неструктуровані гнучкі методи, основна мета яких описати здобуті результати. До якісних методів належать методи соціального дослідження, що не залежать від порівняння кількостей (інтерв'ю, фокус-групи, дискурс-аналіз, SWOT-аналіз та інші). Спробуємо проілюструвати приклади застосування деяких із них.

4.3.1. Дискурс-аналіз

Поняття «дискурс» належить до категорії термінів, що найактивніше та найрізноманітніше вживаються як у науковому, так і публіцистичному стилі.

Значення слова «дискурс» зазнало радикальної трансформації. Спочатку воно означало розмову чи промову, уживалося як термін тільки в мовознавстві, де так називали уривок тексту, складений із кількох речень, спосіб сполучення яких належало дослідити.

Згодом під впливом філософських праць французьких учених поняття «дискурс» набуло ширшого застосування – мови в ужитку, тобто мови як суспільної взаємодії.

У науковій літературі тривалий час «дискурс» уживали як синонім слова «текст». Отже, об'єктом дискурс-аналізу може бути не тільки публічна промова, але й будь-який знаковий прояв дійсності – фільми, політичні дебати, мітинги, брифінги тощо. З 1970-х років термін «дискурс» активно застосовують під час аналізу політичних процесів. М. Гейтс у роботі «Мова політики» довів, що в ЗМІ просто відсутні матеріали, вільні від оцінних суджень, а риторика політиків має відверто міфотворчий характер²⁸.

Загалом поняттям «дискурс» здебільшого називають будь-який уривок, більший за речення, а *аналіз дискурсу* звертає увагу на те, як речення чи висловлювання сполучаються в більшій конструкції.

Вирізняють два основні підходи до поняття дискурсу.

Відповідно до першого підходу, дискурс – це фрагмент дійсності, що є обмеженим у часі. У межах цього підходу виокремлюють два аспекти дискурсу: *дискурс-рамка* (у цьому контексті один і той же термін наповнюється різним змістом у різних системах, наприклад, рівність для лібералізму – це однаковий ступінь відповідальності всіх громадян перед законом, а для прихильників лівих поглядів – відсутність різкого класового розшарування); *дискурсивна подія* – це дискурс-твір, що володіє певним сюжетом (наприклад, тема президентських виборів 1999 року – «вони (комуністи) не пройдуть», тема 2004 року – «за стабільність», тема 2010 року – «іншої альтернативи немає»).

Другий підхід розглядає дискурс як особливий вид комунікації, як письмовий так і мовний, у якому однаково важливими є вербальні і невербальні складові. У цьому контексті політичний дискурс є соціальним діалогом, здійснюваним за допомогою і через суспільні інститути між індивідами, групами, організаціями. Розрізняють три рівні дискурсу: *повсякденна мовна комунікація* (плітки, анекдоти, кулуарні обговорення), яка є формою групової солідарності і захистом від непередбачуваних загроз; *офіційний*

²⁸ Политический анализ и прогнозирование : [учеб. пособие] / А. С. Ахременко. – М. : Гардарики, 2006. – С. 215–225.

дискурс усіх інститутів влади (аналізують офіційні тексти, постанови, інструкції, правила, закони, текст дебатів, виступи на мітингах і т. д.); *дискурс ЗМІ*, який не збігається з дискурсом інших рівнів. Обирають тему (страйки гірників, відносини влади і ЗМІ, політичні кризи, корупційні скандали і т. д.), роблять суцільну вибірку репортажів про неї, досліджують мову й особливості репортажів, візуальні образи, аналізують заголовки й анонси новин, оцінюється загальна кількість новин на тему, аналізують запитання, частоту використання слів і т. д.

Алгоритм виконання дискурс-аналізу.

Не існує єдиної матриці для аналізу політичного дискурсу, проте є загальні правила проведення дискурс-аналізу: текст розбивають на одиниці аналізу, пропонують інтерпретацію сенсу текстового фрагмента і формулюють альтернативна та реконструюють явні і приховані установки автора тексту.

Логічна схема тексту: суб'єкт, об'єкт, дії щодо об'єкта, дії суб'єкта, справжні цілі, наслідки, можливості зміни ситуації. Очевидно, що виділення основних структурних компонентів тексту дозволяє з'ясувати позицію його автора(ів).

Проілюструємо застосування дискурс-аналізу на прикладі одного тексту з української щоденної російськомовної газети «Сегодня» від 27 квітня 2007 року²⁹.

Приклад

Блакитна кров

Принца Гарі «відмажуть» від Іраку?

Ірина Ковальчук

Газета The Sun повідомила, що командування армії Великої Британії розглядає варіант скасування свого ж таки рішення відправити принца Гарі на службу до Іраку. Це може трапитися незважаючи на те, що, як запевняє всіх королівський двір, 22-річний другий син спадкоємця британського престолу поривається застосувати за бойових умов свої військові навички, нещодавно здобуті у військовому училищі Сендгерст. Приводом для відмови Гарі можуть стати дві

²⁹ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / Володимир Кулик. – К. : Видавництво «Часопис “Критика”», 2010. – С. 168.

заяви нібито від терористичної мережі «Аль-Каїди» про підготовку до викрадення чи замаху на принца.

За даними газети, рішення про те, посилати представника королівської династії на передову чи ні, покладено на головнокомандувача сухопутних військ, генерала Ричарда Денета. Йому ж доведеться й відповідати, якщо з Гарі щось трапиться на Сході. Термін відбуття принца до Іраку в складі взводу з 11 осіб підходить за декілька тижнів.

Аналіз та інтерпретацію дискурс-аналізу подано в оригіналі.

Перш ніж аналізувати сам текст, охарактеризуємо його місце в газеті, яке визначає безпосередній репрезентаційний контекст, у котрому читачі цей текст сприймали, та тематично окреслену дискурсивну практику, що дає змогу судити про уявлення й наміри творців та вироблені під впливом попередніх текстів знання й припущення сприймачів.

Текст уміщено на сторінці міжнародних новин, поміж більшою статтею про конфлікт щодо пам'ятника радянським солдатам у Таллінні та коротке повідомлення про виставку мумій у Мехіко (на відміну від аналізованого, ці два тексти супроводжено світлинами). Крім цих трьох матеріалів, на сторінці формату А3 розташовано також два рекламних тексти. На звороті того самого аркуша є ще одна сторінка міжнародних новин, де, крім рекламного оголошення, опубліковано статтю про похорон колишнього президента Росії Бориса Єльцина, добірку коротких повідомлень за матеріалами інформагенцій та розважальний текст про курйозну подарункову акцію голландської фірми. Ці дві сторінки розташовано всередині газети, на 7-му й 8-му місці з 24, після сторінок про політичне протистояння (що виникло після згаданого указу про розпуск парламенту) й інші події в Україні, перед шпальтами, присвяченими Києву (число, яке я розглядаю, означено на логотипі як «Київський випуск»), тематичній «Історії дня» (цього разу – про способи приготування шашликів), культури, закупам, спорту, афіші культурних заходів у Києві, програмі телебачення та прикінцевому набору з гороскопа, кросворда й інших розважальних елементів.

Розгляд тематично окресленої практики, до якої належить аналізований текст, дає змогу оцінити ймовірності застосування в ньому кожної з указаних орієнтацій. Упродовж 2002–2005 років «Сегодня» опублікувала, як показав мій пошук у її інтернет-версії, аж 11 матеріалів, у яких принц Гарі був головною дійовою особою та

фігурував у заголовку, та ще 4, у яких його згадано поряд з іншими людьми. У текстах першої, важливішої для мого аналізу групи йшлося про пов'язані з принцом скандали (уживання наркотиків, бійку з папараці), пікантні подробиці його життя у військовому училищі (кажучи словами з заголовків, він «чистить сортири» чи «оголив зад через подружку із Зімбабве») або навіть цілком безбарвні за табloidними мірками події (зняв фільм про СНД у Лесото чи заявив, що за прикладом матері займатиметься доброчинністю), новинності котрим надавав статус Гарі як знаменитості. Водночас у трьох текстах йшлося про випадки, що їх можна було тлумачити як створення для принца привілейованого становища: одну з курсових робіт у коледжі йому буцімто диктувала викладачка, до військової академії його прийняли попри провальний результат тесту на знання комп'ютера, а коли на польових навчаннях він натер мозолі, керівництво дозволило йому тимчасово не носити військових черевиків. Саме до таких матеріалів – котрі децю контрастували з тими, де розповідалося про ставлення командирів до принца як до решти курсантів, – найбільше подібний текст, що його я взявся аналізувати. Отже, аналіз дискурсивної практики схиляє до думки, що розглядуваний текст належить, по-перше, до розповідей про знаменитостей, а по-друге, до того виду таких розповідей, де ці люди постають у не надто привабливому світлі.

Тепер нарешті можна перейти до аналізу самого тексту. Найперше привертає увагу слово «відмажуть» у заголовку, очевидна належність якого до пострадянського дискурсу щодо корупції (зокрема, у визначенні придатності юнаків до призову на військову службу, від якої багато з них намагаються ухилитися) виразно спонукає сприймати британську історію про вирішення військової долі особи «блакитної крові» в інтерпретаційній рамці пострадянського усталеного уявлення, що «сильні світу цього» завжди знаходять спосіб забезпечити собі кращі умови, ніж мають пересічні громадяни. З цією рамкою узгоджується й прикінцеве твердження про те, що армійському командувачеві доведеться «відповідати, якщо з Гарі щось трапиться»: оскільки не сказано, чи відповідав би той командувач за вбивство або викрадення будь-якого іншого вояка, то виглядає, що британські влади, як і українські, не просто намагаються опинитися в привілейованому становищі, а змушують відповідних осіб забезпечувати його й навіть карають за небажання чи нездатність

це зробити. Доповнює застосування цієї рамки кваліфікація заяв «нібито» від Аль-Каїди як «приводу», а не, скажімо, «підстави» для можливого скасування рішення про принцову службу в Іраку.

Щоправда, самого Гарі представлено радше як об'єкта, а не суб'єкта зусиль на створення йому особливих умов – і граматичним поміщенням його в таку позицію в заголовку, і кваліфікацією можливого скасування як «відмови Гарі» з боку командування, і згадкою про запевнення королівського двору, буцімто сам принц «поривається» випробувати себе на війні. Утім, це не суперечить гаданому «відмазуванню», адже й в Україні діти владних осіб не мусять перейматися ним самі, бо про них дбають їхні батьки й ті, кому вони це доручають. До того ж слова про запевнення двору та поривання самого Гарі в указаному обрамленні можуть виглядати як іронічний натяк на нециристість, покликану відволікти увагу від закулісних зусиль не допустити, аби принц наражався на небезпеку. Застосуванню цієї рамки в сприйманні тексту сприяє вилучення тих аспектів контексту, які могли б її підважити: не згадано не тільки про загальну відмінність становища й поведінки британських осіб королівського роду та членів владної еліти від пострадянських політиків або інших впливових людей, а й про представлвані раніше свідчення майже немисленого на цих теренах ставлення до особи «блакитної крові» як до звичайного кадета. Раніші повідомлення, звісно, децю перешкоджають постійним читачам газети засвоювати пропоноване означування події, але не так сильно, як зробило б це нагадування про них у самому цьому тексті.

Нарешті, спосіб творення ідентичності авторки й читачів теж підтримує застосування дискурсу «відмазування», як і практику табloidного інформування про різні аспекти життя знаменитостей. З одного боку, авторка висловлює – чи пак транслює висловлену деінде – версію, а не відомий факт, тому аж двічі посилається на джерело, у двох реченнях підкреслює некатегоричність своїх тверджень модальними дієсловами «може» й «можуть» та, що найбільше впадає в око, ставить цю версію під знак запитання в заголовку. Проте цей знак запитання не тільки або й не стільки вказує на авторчин сумнів щодо правдивості повідомлюваної інформації, як захищає її від звинувачень у повідомлюванні неправдивої. Такий спосіб уникання юридичної відповідальності набув неабиякого поширення в пострадянській Україні за умов незахищеності журналістів і цілих організацій від судових позовів про «захист честі і гідності» з приводу будь-яких критичних публікацій. Знак запитання в заголовку став звичним спо-

собом представлення не до кінця перевірених, але, на думку редакторів, важливих чи цікавих для аудиторії «фактів» із анонімних джерел і навіть публічних заяв одних політиків, чиновників або бізнесменів про інших. До цього способу регулярно вдаються не лише таблоїди, спрагли сенсацій із приватного життя відомих осіб, а й цілком поважні видання, що таким чином повідомляють суспільно важливу інформацію і, припускаю, привчили читачів сприймати такі повідомлення як гідні довіри.

Ще одним суттєвим складником аналізу має стати порівняння текстів «Сьогодні» та «Sun», що дасть змогу з'ясувати, яких перетворень зазнав оригінальний матеріал, і зробити припущення про їх причини, тобто уявлення й наміри авторки та публікаторів переказу. Стаття в британській газеті, що вийшла за день до публікації в українській, істотно відрізнялася від неї за пропонованим означенням ситуації, у якій опинилися сам принц та його командири. Обмежуся двома головними аспектами: по-перше, британський текст не давав жодних підстав припускати причетність королівського двору чи якихось інших владних чинників до зміни планів військового командування; по-друге, цю зміну автор статті в «Sun» Том Ньютон Дан пов'язував із бажанням захистити від небезпек не самого Гарі, а інших вояків британського контингенту в Іраку, які могли би постраждати внаслідок спроб терористів захопити в полон і/або вбити принца. Іншими словами, в оригіналі не було й натяку на «відмазування» принца від Іраку – навпаки, автор твердив, що заборона Гарі їхати до Іраку «розлютила б його, зруйнувала б його давню мрію командувати солдатами в [бойовій] операції і навіть могла б означати дочасний кінець його армійської кар'єри». Ба більше, Дан наголошував, що командувачі розуміють ціну заборони також для них самих та іракської кампанії союзників: відмова від попереднього наміру з огляду на страх терористичних атак «дуже збентежила б міністерство оборони й дала би поштовх повстанському рухові в Іраку», а ніхто ж не хоче «дарувати повстанцям піяр-перемогу». Проте військові керівники усвідомлюють, що ціна виконання наміру може бути набагато вищою: «Чи ми хочемо, щоб на нашій совісті були смерті Бог зна скількох іще солдатів?». Можна сказати, що британський журналіст виявив незвичну для таблоїда чутливість до різних аспектів представляваної ситуації та готовість не спрощувати її задля творення сенсації. Однак українська переказувачка не підтримала його зусиль, вдавшись не лише до спрощення, а й до явного спотворення суті оригіналу: замість турботи про життя

солдатів і успіх військової кампанії вона показала британське командування перейнятим порядком монаршого нащадка та власної шкури³⁰.

4.3.2. SWOT-analysis

□ **SWOT-аналіз** (альтернативна назва – SWOT Matrix) – це структурований метод планування, що використовується для оцінки сильних і слабких сторін, можливостей та загроз у досягненні певної мети дослідницького проекту.

Особливість методу SWOT-аналіз полягає в розділенні чинників і явищ на чотири категорії: сильних (Strengths) і слабких (Weaknesses) сторін проекту, можливостей (Opportunities), що відкриваються під час реалізації, та небезпек (Threats), пов'язаних з його здійсненням.

Мета SWOT-аналізу полягає у виявленні ключових внутрішніх і зовнішніх факторів, що ускладнюють або сприяють досягненню певної мети (таблиця 4.6).

Таблиця 4.6

SWOT-аналіз візуально представляють у вигляді таблиці 2×2

	Позитивний вплив	Негативний вплив
Внутрішні фактори	Strengths (сила)	Weaknesses (слабкість)
Зовнішні фактори	Opportunities (можливості)	Threats (небезпеки)

Внутрішні фактори розглядають із погляду сильних та слабких сторін залежно від їх впливу на поставлену мету (людські, фінансові, технічні ресурси тощо). Зовнішні фактори можуть включати в себе макроекономічні, соціально-культурні зміни, а також зміни законодавчої бази.

Наприклад, представимо результати SWOT-аналізу кандидата в народні депутати по одномандатному виборчому окрузі у вигляді матриці (таблиця 4.7).

³⁰ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / Володимир Кулик. – К. : Видавництво «Часопис “Критика”», 2010. – С. 170–174.

Таблиця 4.7

SWOT-аналіз кандидата в народні депутати
в одномандатному виборчому окрузі

<p>Strengths (сила):</p> <ul style="list-style-type: none"> – провладний; – адміністративний ресурс; – допомога у вирішенні судових питань; – лояльність членів ДВК, ТВК, ЦВК; – всеукраїнська рекламна підтримка партії; – концертні шоу-програми, роздавання грошей в окрузі. 	<p>Weaknesses (слабкість):</p> <ul style="list-style-type: none"> – звинувачення в застосуванні адмінресурсу; – приязнь до партії влади; – значні фінансові та ресурсні витрати за можливість бути «провладним» кандидатом; – «стара гвардія» провладної партії, чиновник та бюрократ.
<p>Opportunities (можливості):</p> <ul style="list-style-type: none"> – застосування адмінресурсу для досягнення політичних цілей; – підтримка провладних юристів, політтехнологів, агітаторів; – зняття в судовому порядку «незручних» суперників; – шантаж конкурентів правоохоронними та іншими органами влади. 	<p>Threats (загрози):</p> <ul style="list-style-type: none"> – у разі висунення опозицією єдиного «прохідного» кандидата; – якщо в окрузі рівень підтримки дії влади низький, що негативно може позначитися на результаті.

Завдання SWOT-аналізу – дати структурований опис ситуації, щодо якої потрібно прийняти певне рішення. Зазвичай метод використовується для створення рекомендацій у ході дослідження. Висновки, зроблені на його основі, мають описовий характер без рекомендацій і розстановки пріоритетів.

SWOT-аналіз можна здійснити за допомогою програми – SWOT Analysis for Strategic Model.

Використання кількісних методів дослідження передбачає застосування статистичних моделей, що дозволяє з'ясувати кількісні (числові) значення досліджуваних показників на основі великих об'ємів вибірок. До вибірки висуваються жорсткі вимоги, які базуються на теорії ймовірності і математичної статистики. Обробка інформації здійснюється за допомогою впорядкованих процедур, кількісних за своєю природою. Основна функція ста-

тистичних процедур полягає в тестуванні гіпотез. Здобуті результати статистично достовірні, їх можна екстраполювати на всю генеральну сукупність, виходячи із постановки дослідницького завдання. Кількісні методи добре структуровані, а здобуті результати можна перевірені на валідність та надійність.

Використання якісних методів дослідження передбачає опис спостережуваної ситуації, явища, проблеми або події. Інформацію збирають шляхом використання змінних, вимірних на основі номінальних або порядкових шкал, що не передбачає застосування статистичних моделей для аналізу досліджуваних змін. Якісні методи є більш гнучкіші до збору інформації і не мають тієї ж структурної глибини як кількісні методи. В основі застосування якісних методів лежить дедуктивна, а не індуктивна логіка.

Ще однією відмінністю в застосуванні кількісних і якісних методів є упередженість дослідника. Завдяки гнучкості та відсутності контролю важче перевірити упередженість дослідника, використовуючи якісні методи, ніж кількісні.

Питання та завдання для самоконтролю:

Як обрати метод для дослідження?

У чому полягає відмінність між кількісними та якісними методами?

У яких випадках використовують частотний, кластерний та факторний аналіз?

Від чого залежить використання того чи того коефіцієнта зв'язку?

У чому полягає відмінність між парною та множинною регресією?

Коли доцільно використовувати контент-аналіз?

Які є види шкал?

Що означає ступінь вимірювання шкали?

Як залежать можливості вимірювання показників від типу шкали?

Які основні відмінності між типами шкал?

Які статистичні міри зв'язку застосовують під час роботи з різними типами шкал?

Прокоментуйте результати регресійного аналізу (таблиця 4.8).

Таблиця 4.8

Множинний регресійний аналіз очікуваної
тривалості життя від народження

Model Summary^a

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,987 ^a	,975	,971	1,803

a. Predictors: (Constant), Higher ed. enroll % age-group, Annual GNP growth % 65-85, Primary enrollment % age-group, Per capita GNP 1985, Per capita daily calories 1985, Crude death rate/1000 people, % population urban 1985, Crude birth rate/1000 people, Secondary enroll % age-group, Child (1-4 yr) mortality 1985, Per cap energy consumed, kg oil, Infant (<1 yr) mortality 1985

b. Dependent Variable: Life expectancy at birth 1985

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	9928,175	12	827,348	254,419	,000 ^a
	Residual	253,649	78	3,252		
	Total	10181,824	90			

a. Predictors: (Constant), Higher ed. enroll % age-group, Annual GNP growth % 65-85, Primary enrollment % age-group, Per capita GNP 1985, Per capita daily calories 1985, Crude death rate/1000 people, % population urban 1985, Crude birth rate/1000 people, Secondary enroll % age-group, Child (1-4 yr) mortality 1985, Per cap energy consumed, kg oil, Infant (<1 yr) mortality 1985

b. Dependent Variable: Life expectancy at birth 1985

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	75,375	2,890		26,085	,000
	Crude birth rate/1000 people	-,197	,035	-,250	-5,705	,000
	Crude death rate/1000 people	-,582	,105	-,253	-5,548	,000
	Child (1-4 yr) mortality 1985	,110	,082	,105	1,351	,181
	Infant (<1 yr) mortality 1985	-,112	,021	-,488	-5,389	,000
	Per capita daily calories 1985	,001	,001	,072	2,080	,041
	Per cap energy consumed, kg oil	,000	,000	,021	,374	,709
	Per capita GNP 1985	5,62E-005	,000	,022	,387	,700
	Annual GNP growth % 65-85	-,068	,101	-,014	-,675	,502
	% population urban 1985	,019	,014	,044	1,368	,175
	Primary enrollment % age-group	,010	,014	,022	,760	,449
	Secondary enroll % age-group	-,014	,019	-,038	-,745	,458
	Higher ed. enroll % age-group	,075	,028	,088	2,675	,009

a. Dependent Variable: Life expectancy at birth 1985

РОЗДІЛ V. ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ З ДИЗАЙНУ ДОСЛІДЖЕННЯ

5.1. Формулювання теми, мети, предмету і завдань дослідження

Раніше ми писали, що дослідження краще починати з формулювання проблеми, а не вибору теми. Розуміючи, що конкретно вивчати, ми можемо сформулювати тему роботи. Якщо, наприклад, нам цікаво, чи політична культура виборців впливає на популістські пропозиції політиків, ми можемо сформулювати тему дослідження у вигляді питального, як вище, чи речення в якому є протиставлення: «Політична культура і популізм: установлення залежності у випадку України». Міркуючи про тему, краще відштовхуватися від власних зацікавлень. Якщо тема виявиться не цікавою, це може перетворити написання роботи на важкий і болісний процес.

Формулюючи тему, важливо чітко вказувати предмет дослідження, або аналізовану змінну. Нею може бути як залежна, так і незалежна змінна. Чітко сформульована тема відразу свідчить, про що ця робота.

Під час визначення теми курсової, бакалаврської чи магістерської роботи бажано враховувати власну глибину знань із того чи того кола питань, напрацювання у вигляді рефератів, статей, доповідей (якщо такі є), курсових. Останні можуть бути однією зі складових частин бакалаврської чи магістерської роботи. Саме тому в процесі визначення теми доцільно враховувати подальші перспективи її дослідження.

Визначення проблеми дослідження і її оформлення у вигляді назви (теми) часто неможливе без участі наукового керівника. Роль керівника не в тому, щоб запропонувати тему для досліджень, а в тому, щоб допомогти виявити ваші інтереси і сформулювати їх у чітких термінах. Крім того, керівник може зорієнтувати в літературі, більше чи менше досліджених аспектах теми, методах аналізу. Визначення теми, як і вибір керівника, є важливою умовою успішного дослідження. Але вирішуючи на що орієнтувати-

ся насамперед – тему чи керівника, ідіть за своїми інтересами. Нецікава тема є «більшим злом», ніж керівник, що не є спеціалістом із цієї теми.

Після визначення та узгодження теми з керівником ви берете на себе письмове зобов'язання дотримуватися визначеного графіку роботи і подаєте на кафедру підписану майбутнім керівником заяву з проханням затвердити обрану тему дослідження.

Пошук відповіді на дослідницькі питання найчастіше передбачає, що ви запропонуєте конкретне пояснення окремого явища або перевірите, чи придатне наявне пояснення (теорія) для тлумачення окремого випадку. Отже, **метою** дослідження найчастіше буде **встановлення зв'язку між змінними або перевірка теорії**. Якщо явище малодосліджене, ми можемо описувати його, виявляючи суттєві риси, фактори тощо. І навпаки, якщо про явище написано достатньо літератури, наприклад, «Помаранчева революція чи «кольорові революції», можна «інвентаризувати» всі чи найбільш глибокі пояснення, щоб підсумувати напрацювання в цій галузі. Крім побудови та перевірки теорії, опису явища і критичного аналізу літератури, американський дослідник Стівен ван Евера наводить ще кілька напрямів, у яких можливі політичні дослідження: пояснення історичних подій шляхом використання політологічних теорій, оцінювання теорій чи фактів, якими керувалися політичні діячі, чи оцінювання наслідків від здійснених ними політик³¹. Як бачите спектр політичних досліджень досить широкий і включає не лише опис і пояснення поточних подій, але й оцінювання сучасних чи минулих політик. Останнє, як ми писали вище, потрапляє у фокус державної політики, тому і кількість праць із цього напрямку значно менша.

□ **Предмет дослідження** – це те, на що спрямована безпосередня увага дослідника. Предметом може бути як залежна, так і незалежна змінна. Під час формулювання предмета важливо чітко вказати, що саме будемо вивчати. Якщо, скажімо, ми захотіли дізнатися, чи політична культура виборців впливає на

³¹ Ван Эвера С. Методическое руководство для студентов и аспирантов–политологов по подготовке диссертаций / С. Ван Эвера. – М. : Аспект Пресс, 2007. – С. 95–98.

популізм політиків, предметом дослідження можуть стати політичні орієнтації громадян і програми партій (чи заяви окремих політиків). Політична культура в цьому разі може бути **об'єктом** дослідження.

Співвідношення між предметом і об'єктом дослідження здебільшого доволі розмите. Прийнято вважати, що **об'єкт** – це явище чи процес, що вивчається, а предмет – це та частина об'єкта, яка виявляє найбільш значимі властивості, аспекти, особливості, напрями розвитку, які підлягають безпосередньому вивченню. Таке уявлення надміру ідеалістичне. Воно імпліцитно (неявно) передбачає, що ми пізнаємо явища так, буцімто вони живуть своїм життям, є чимось на зразок платонівських ідей. Якщо ми зрозуміємо, пізнаємо ці явища, тоді ми нібито, осягнемо суть речей.

У руслі цього дискурсу часто можна почути таке кліше, як «предмет дослідження повністю чи не повністю розкритий». «Розкрито» предмета перетворюється мало не на містичний акт. На практиці, однак, такі «розкриття» мають вигляд переказу вже відомих речей, найчастіше з доробку наукового керівника. У такому разі сенс роботи полягає в осягненні «правильних» ідей керівника чи інших «авторитетів».

Співвідношення об'єкта і предмета як цілого і частини може мати сенс, якщо автор розуміє і чітко вказує, що саме буде вивчати. Нечітке формулювання предмета уподібнює його до «чорного ящика», який замилює читачам чи рецензентам, а часто й самому авторів суть справи. Найгірше, коли такий «чорний ящик» узагалі залишається порожнім.

Виділення об'єкта і предмета часто не сприяє, а ускладнює розуміння того, що вивчати. Попри те, що ця норма є в українській академічній традиції, радимо фокусувати свою увагу на предметі дослідження.

Чітке формулювання головного теоретичного питання і кількох емпіричних сприяє розумінню того, що і як вивчати. Відповіді на емпіричні питання можуть стати кроками до відповіді на головне питання. Логічно, якщо пошуки відповіді на емпіричні питання стануть **завданнями роботи**. Цих питань, як і завдань, не повинно бути багато. У студентських роботах достатньо сфор-

мулювати три-чотири чіткі питання, які стануть предметом розгляду у розділах чи параграфах роботи.

Не треба формулювати таких завдань, як: уточнення поняття, систематизація чогось, комплексний аналіз і т.д. Такі надумані завдання нічого не додають до відповіді на дослідницьке питання. Завдання можуть бути теоретичного чи емпіричного характеру, наприклад, операціоналізація поняття, визначення змінних, створення моделі, вимірювання показників тощо.

5.2. Робота з літературою та джерелами

Пошук літератури і джерел є важливим етапом дослідження. Але яку літературу читати, коли її багато, або як знайти літературу з теми, яка здається недослідженою? Тут на допомогу прийде керівник, який порадить, що є суттєвим, а що другорядним. Важливо для себе визначити критерії, які допоможуть відокремити суттєве від другорядного. У теоретичних роботах важливо виявити основний аргумент автора, зважити дані, якими він його обґрунтовує, простежити, як цей аргумент пов'язаний із дискусіями у цій галузі, тобто оцінити його «силу» і врешті виявити наслідки – що він дає для розуміння/пояснення явища.

Якщо у роботі немає аргумента, або він виглядає непереконливо – її не варто брати до уваги. Виявити аргумент нескладно – він має бути в анотації, а в розвинутому вигляді – у вступній частині роботи.

Якщо в літературі є дискусія з протилежними аргументами, варто брати до уваги ті, що виглядають найбільш обґрунтовано. Може бути так, що одні аргументи доповнюють інші. У такому разі варто опиратися на роботи де запропоноване найповніше пояснення явища. Як правило, це останні дослідження з теми. Якщо робота має емпіричний характер, окрім переліченого вище, варто звернути увагу на дані, які використав автор, і якість здобутих результатів.

Добрі роботи мають значний резонанс, або високий *impact factor*, що виявляється в покликаннях на роботу. Такі праці не варто оминати у своєму дослідженні. Вони можуть стати точкою

відліку для перевірки чи поглиблення аргументів на новому матеріалі.

Мало чи невивчених тем у суспільних науках немає. Враження про те, що моя тема є маловивченою, дуже поверхневе. Вона може бути не вивчена в окремому випадку чи аспекті, але по суті може мати значний об'сяг літератури.

Пошук літератури та джерел проводиться, як правило, у науковій бібліотеці університету. Для цього слід скористатися електронним або традиційним каталогом. У систематичному каталозі назви праць розташовано відповідно до галузей знань (політологія, соціологія, правознавство, історія та ін.); в алфавітному вказано прізвища дослідників і назви їхніх робіт; у предметному – містяться назви творів із вузьких проблем і питань політичної науки (діяльність вищих органів влади, етнонаціональна політика, порівняльна політологія, вибори і виборчі системи тощо).

Після роботи з каталогами і складання за її результатами бібліографічного списку (переліку виявлених друкованих видань) слід розпочати роботу з необхідними матеріалами.

Черговість вивчення інформаційних джерел навряд чи слід регламентувати. Особливість опрацювання матеріалів зумовлюється специфікою теми, повнотою списку джерел, а також підготовленістю студента.

Знайомство з літературою варто починати від простого до складного, тобто від загальних оглядових робіт до конкретних досліджень. Добре знайомство з темою дає підручник, у ньому є й додаткова література з теми. Більш глибокий огляд можна знайти в тематичних енциклопедіях – політичної науки, влади, політичних інститутів тощо, які є в електронних базах даних, які передплачує університет.

Надалі доцільно перейти до вивчення монографічних видань (якщо такі доступні), оскільки в них не лише системно проаналізовано навчально-теоретичний матеріал, але й розкрито фундаментальні проблеми.

Останні результати досліджень з'являються у наукових періодичних виданнях (журналах, збірниках наукових праць або ма-

теріалів конференцій). Причому починати вивчення журнальних статей краще з нових, щойно опублікованих, а пізніше переходити до виданих у попередні роки. З кінця 80-тих років ХХ ст. більшість міжнародних журналів перейшла на розміщення текстів в електронному вигляді, поряд із традиційним паперовим друком журналу. Це полегшує пошук літератури, тому що всі міжнародні журнали із соціальних наук включені до однієї чи кількох баз даних доступ, до яких може забезпечити університет.

Крім того, у мережі Інтернет, є чимало матеріалів у відкритому доступі. Найлегше їх виявляти через аплікацію *Google scholar*, якщо використовувати пошукову систему *Google*. У літературі важливо шукати факти і аргументи, що допоможуть сформулювати власну проблему чи перевірити її пізнавальні можливості. Електронні і друковані ресурси містять розлогі списки літератури, які є добрим джерелом для розширення теоретичної бази. Окрім того, в останніх номерах багатьох періодичних видань є покажчики статей, опублікованих упродовж календарного року («Право України», «Політичний менеджмент», «Сучасна українська політика»).

У процесі пошуку літератури та джерел цінними також є бібліографічні та довідкові видання (посібники й покажчики з окремих тем і напрямів політичної науки. Наприклад: «Порівняльне правознавство. Порівняльна політологія: Систематичний бібліографічний покажчик / за редакцією О. В. Кресіна»).

Збираючи матеріал для написання роботи, необхідно пам'ятати про інтенсивність старіння інформації, яка становить приблизно 10% на день для газет, 10% на місяць для журналів, 10% на рік для монографій і книг. Особливо це стосується наук, які основну увагу приділяють вивченню сьогодення (з-поміж них і політології). Хоча студенти повинні розуміти, що в такому випадку необхідно також виходити з особливостей окремо взятої теми.

Вивчення наукових публікацій, як правило, охоплює такі етапи:

- загальне ознайомлення з роботою за її змістом;
- пошук головного аргументу в анотації чи вступі;
- знайомство з висновками (результатами) дослідження;
- запис аргументу, фактів, даних, спостережень тощо, що становлять особливий інтерес;

- побудова власних думок навколо зібраного матеріалу, їх поєднання з попередніми текстами.

Якщо ми працюємо з власним примірником статті чи монографії (а особливо їх ксерокопіями), можна робити позначки, короткі виписки на полях, що у процесі написання тексту роботи значно полегшує пошук необхідних матеріалів.

Важливо розуміти, як правильно робити покликання на джерела чи літературу. У наукових публікаціях важливими є аргументи (тези) авторів і результати дослідження. Це те, що ми можемо використовувати як точку відліку для згоди (поглиблення дослідження) чи незгоди (дискусії). Якщо нам видається доречним окреме положення чи думка автора, можна його процитувати.

□ **Цитата** – це дослівний фрагмент тексту або чийсь слова, що наводяться письмово або усно. Використання цитати може бути спрямоване на посилення позиції автора, підтвердження тої чи тої думки, урізноманітнення і збагачення тексту. Водночас не можна зловживати наведенням цитат. Їх кількість та реальна потреба у використанні повинні бути оптимальними.

Перенасичення тексту цитатами перетворює його в сукупність фрагментів першоджерел і позбавляє творчого характеру.

Загалом під час цитування необхідно дотримуватися таких правил:

- цитати мають бути точно відтворені за текстом першоджерела;
- не можна перекручувати основний зміст поглядів автора цитати;
- використання цитат має бути оптимальним і визначатися потребами дослідження, а не бажанням продемонструвати проведену роботу з першоджерелом;
- не рекомендується вживати декілька цитат підряд (якщо, звичайно, вони не наводяться для порівняння різних позицій, але тоді про це потрібно обов'язково зазначати);
- цитати мають органічно «вписуватися» у текст курсової, бакалаврської, магістерської роботи;
- необхідно точно зазначати джерело цитування.

Цитати повинні наводитися за тим джерелом, у якому ми їх знайшли. Наявність подібних покликань свідчить про добросовісну роботу студента, а непідтвержене запозичення чужих ду-

мок є ознакою плагіату, що свідчить про низький рівень академічної культури автора.

Якщо, наводячи цитату, ми хочемо виявити своє ставлення до окремих її фрагментів або наголосити на якихось словах (їх емоційно підсилити), то це робимо з допомогою підкреслень, виділення курсивом тощо. Причому, про це вказуємо в дужках після відповідного позначення: «(підкреслення наше – і ставимо свої ініціали)», наприклад (курсив наш. – Ю. М.).

Якщо текст, з яким ми працюємо, насичений важливою інформацією – тезами, фактами, спостереженнями тощо, його варто законспектувати.

Єдиного методу конспектування літератури не існує. Тут усе залежить від набутого досвіду і навичок дослідника. Ми пропонуємо використовувати спосіб збору та фіксації матеріалів, який рекомендує доктор історичних наук, професор В. Трофимович. Його суть така.

Конспектування здійснюємо на розграфлених аркушах формату А4, де в верхній лівій частині вписуємо повну назву джерела, у верхній правій – стисло зазначаємо зміст проблем, які порушено та відповідно буде законспектовано, у верхньому правому кутку – розділ і підрозділ курсової роботи, до якого належить законспектований матеріал. З лівого боку залишаємо поле (близько 3 см.), де фіксуємо власні думки і рефлексії щодо записаного матеріалу. Якщо з одного джерела виписуємо матеріал на декілька аркушів, то їх необхідно нумерувати.

Важливо пам'ятати про обов'язкову фіксацію номерів сторінок із того джерела, яке ми конспектуємо. Найзручніше це робити у квадратних дужках після записаного факту чи твердження.

На кожен підрозділ роботи варто завести папку, куди збиратимемо всі матеріали, що стосуються саме цього підрозділу. Це значно спростить і прискорить роботу на етапі написання тексту. Рекомендуємо також завести папку «Різне», до якої ввійдуть матеріали, що мають стосунок до теми, але віднести їх до якогось конкретного підрозділу досить складно.

Аналогічним способом фіксуємо та зберігаємо матеріали на персональних комп'ютерах. Для цього теж необхідно для кож-

ного підрозділу створити окрему папку (щоправда, віртуальну), куди поміщати всю інформацію з електронних носіїв.

Окрім того, рекомендуємо створювати власну картотеку вже опрацьованих праць. Їх повні назви можна записувати за абеткою в спеціально заведеному зошиті. Причому, доцільно також зазначати, де саме ви працювали з тим чи тим джерелом (у бібліотеці НаУОА, в обласній бібліотеці, у методичному кабінеті і т. д.), щоб у разі потреби повторного опрацювання ви могли його оперативно знайти.

Потреба у створенні картотеки полягає в тому, що дуже часто в пам'яті дослідника не зберігається інформації про всю опрацьовану літературу, і це може призвести до повторного опрацювання вже законспектованого (скопійованого) джерела. Картотека також стане в нагоді, якщо необхідно буде звернутися до досліджуваної проблеми через тривалий проміжок часу.

5.3. Складання й узгодження плану

Логічно складений план роботи допоможе уникнути другорядних питань, забезпечити чіткість і послідовність викладу матеріалу, раціонально організувати роботу, заощадити час та ін.

Перед складанням плану важливо ознайомитися з основною літературою з теми дослідження. Це дасть можливість виявити наявні праці в галузі, що нас цікавить, визначити суть дискусії з нашої проблеми, виявити більше чи менше вивчені питання і сформулювати власну проблему дослідження.

Формулювання пунктів плану визначається спрямованістю роботи, впливає з її мети і завдань і є, по суті, переліком питань, які автор планує розглянути в роботі. У процесі дослідження план може коригуватися – зазнавати змін і уточнень. Його доцільно поділяти на попередній, проміжний і остаточний, але стратегічний напрям дослідження не слід змінювати. Попередній план роботи розробляється за безпосередньої участі наукового керівника, а остаточний і з ним узгоджується.

Для чіткішого визначення кола питань, які необхідно розглянути, кожен розділ плану доцільно поділити на підрозділи. Як

правило, оптимальне число розділів не повинно перевищувати двох – для курсової роботи, трьох – чотирьох – для бакалаврської і магістерської робіт.

Слід пам'ятати, що перший розділ має створити теоретичний кістяк дослідження. У курсових роботах він повинен містити визначення базових понять, їх операціоналізацію, визначення змінних і обґрунтування очікуваного зв'язку між ними. У бакалаврській і магістерських роботах ці елементи потрібно доповнити **теоретичною основою** – теорією/моделлю, яку автор пропонує чи планує перевірити.

Відсутність теоретичної основи, як відсутність фундаменту, робить роботу поверхневою або й узагалі позбавленою змісту. Якщо галузь досліджень має велику літературу, можна виокремити її огляд в окремий параграф, метою якого буде аналіз наявних підходів, їх критична оцінка тощо. Наступні питання (розділи), повинні логічно наближати автора до відповіді на основне дослідницьке питання. Другий розділ можна спрямувати на пошук чинників чи причин досліджуваного явища, третій – на визначення можливих наслідків. Якщо робота має порівняльний характер, другий і наступні розділи можуть бути описами випадків, що ілюструють головні аргументи теоретичного розділу. Порівняння може бути і проблемним. У такому разі ми виокремлюємо якийсь один чи кілька факторів явища і порівнюємо їх характеристики. В останньому розділі підсумовуємо результати вимірювань і інтерпретуємо отримані дані. Тут також можна вказати перспективи подальших досліджень у цьому напрямку. У висновках чітко вказуємо, що вдалося виявити, опираючись на наші дані. Тут важливо пам'ятати, що дані можуть бути обмежені, тому висновки матимуть обмежений характер, тобто стосуватимуться лише доступних даних.

Для підготовки магістерського дослідження прийнято складати **план-проспект**, у якому наявні такі елементи: обґрунтування проблеми, огляд літератури, теоретична основа і обґрунтування методів збору й інтерпретації даних. Інколи вимагають показати очікувані чи попередні результати дослідження. План-проспект є однією з вимог до вступу на магістерські і докторські програми за кордоном чи до аспірантури в Україні.

5.4. Написання тексту дослідження

Після ознайомлення з літературою, збору і опрацювання емпіричних даних ми переходимо до написання роботи. Тут слід зауважити, що, якою місткою, наполегливою і тривалою не була робота зі збору, фіксації та первинного опрацювання даних, загальну оцінку за дослідження виставляють на підставі написаного і захищеного тексту.

А тому підготовка тексту є важливим етапом, який дає змогу не лише належно оцінити, інтерпретувати результати дослідження, а й демонструє вміння презентувати власні наукові здобутки в письмовому вигляді.

Добре виконана робота повинна містити такі компоненти:

- чітко сформульовану проблему (постановка головного теоретичного і кількох емпіричних питань);
- науково обґрунтований метод збору й інтерпретації даних;
- вагомим результати. Вагомим є результат, здобутий у процесі самостійного дослідження, який дає нові знання про досліджуване явище.

Ці критерії висувають до наукових робіт, але ми вважаємо, що вони мають правити дороговказом і для студентів.

Переписування прочитаного матеріалу; виклад дискусійних питань без формування власної позиції; опис поточних подій без їх пояснення може стати причиною низької оцінки виконаної роботи.

Написання тексту роботи варто починати з теоретичного розділу, який може зайняти більшу частину часу. Тут, як ми вказували вище, важливо створити теоретичний кістяк роботи, який складається з ширшого пояснення того, що і як ми будемо вивчати. Починаємо з того, що вміщуємо дослідницькі питання в контекст наукової дискусії, визначаємо й операціоналізуємо базові поняття, пояснюємо, які змінні беремо до уваги і які їхні показники (дані) будемо аналізувати. У теоретичному розділі також пояснюємо метод, яким будемо обробляти чи інтерпретувати дані, і які очікувані результати плануємо здобути. Таке теоретизування відчутно прояснює зміст і спосіб подальшого дослідження.

Підготувавши теоретичну частину, можемо перейти до основної, або дискусії. Кожен розділ основної частини добре починати зі вступного абзацу, у якому пояснити, що плануємо тут зробити. Далі описуємо, як виявляють себе наші змінні чи то в хронологічному, чи проблемному вимірі. Висуваємо головні тези (аргументи) й ілюструємо їх прикладами. Свої думки формулюємо короткими абзацами на окремих аркушах паперу або в текстовому редакторі. Поступово новий матеріал ніби «нанизується» на ключові, стрижневі позиції.

Такий *міні-план* розділу згодом переростає в цілісний текст. Наприкінці кожного параграфа і розділу стисло підсумовуємо те, що з'ясували. Указуємо те, що робитимемо в наступному розділі. Так усі частини роботи будуть логічно пов'язані між собою.

Працюючи над текстом, необхідно стежити за тим, щоб не відійти від теми. Окремі відступи можливі, але їх потрібно пояснити.

Типовою помилкою є ситуація, коли автор «іде за матеріалом», тобто підлаштовує план і структуру роботи під наявні в нього літературу та джерела. Зрозуміло, що така робота не може вважатися науковою і претендувати на позитивну оцінку. Іншою типовою помилкою є некритичне захоплення позицією якогось одного автора. Як наслідок, ми вже на підсвідомому рівні починаємо «відкидати» інші думки, замість того, щоб продемонструвати множинність підходів до проблеми і лише в проміжних висновках аргументовано довести свою особисту позицію.

Від початку написання і до подання на кафедру остаточного варіанту робота проходить декілька етапів. З початку студент готує чорновий варіант дослідження. При цьому аркуші паперу слід заповнювати лише з одного боку, щоб за необхідності можна було робити різні вставки, уносити інші корективи в текст, не переписуючи сторінку спочатку. Шрифт та інтервал тексту чорнового варіанту повинні бути такими, щоб науковий керівник під час перевірки міг вносити свої зауваження і пропозиції.

Чорновий варіант потрібно підготувати на попередній захист, який планують за місяць – півтора до захисту. Чим більше часу студент залишає для роботи над текстом після коментарів керівника, тим якіснішим буде остаточний варіант і вищою оцінка.

Якщо студент повністю дотримується графіку і бажає максимально вдосконалити текст дослідження, він може, за погодженням із керівником, подавати йому чорновий варіант двічі. Якість роботи від цього лише виграє.

Ми рекомендуємо враховувати всі зроблені керівником зауваження і рекомендації. У разі нехтування ними керівник не несе відповідальності за можливі претензії до роботи під час захисту.

Якщо автор дослідження має власний погляд на якийсь із аспектів, радимо аргументовано і коректно донести це до керівника та погодити з ним дискусійне питання. Проте «останнє слово» все ж залишається за студентом.

Після врахування зауважень і рекомендацій слід приступити до оформлення чистового варіанту роботи. Необхідно ще раз перевірити, наскільки назва роботи та розділів і підрозділів відповідають їх змісту, уточнити композицію, логіку розташування матеріалів, а також обґрунтованість тверджень на підтвердження своїх позицій. Під час цього етапу потрібно також ознайомитися з вимогами кафедри до оформлення студентських наукових робіт.

Чистовий варіант бакалаврської або магістерської роботи разом з анотацією (коротким змістом дослідження, викладеному на окремому аркуші із зазначенням теми і прізвищем автора) подається науковому керівнику для написання відгуку, у якому керівник указує на актуальність обраної теми, коментує окремі розділи або ж роботу загалом. Крім того, керівник відзначає ступінь самостійності автора у виконанні роботи і робить висновок про допуск чи не допуск роботи до захисту. Оцінку, як правило, рекомендує рецензент.

У разі позитивного відгуку роботу передають на рецензію. Рецензентами кваліфікаційних робіт можуть бути викладачі кафедр чи інших кафедр університету, де навчається студент, а рецензентами магістерських робіт – бути тільки фахівці «ззовні»: доценти чи професори з інших університетів, спеціалісти-практики, діяльність яких пов'язана з темою дослідження, інші особи, які мають необхідну професійну підготовку і досвід наукових розробок у галузі тематики рецензованої роботи.

Разом із анотацією, відгуком наукового керівника і рецензією незалежного фахівця бакалаврської/магістерську роботу подають

ДЕК (Державній екзаменаційній комісії) для захисту. Студент має право ознайомитися із текстом відгуку та рецензії і з урахуванням указаних у них зауважень розпочинає підготовку до захисту.

Питання для самоконтролю:

Що треба мати на увазі під час формулювання мети, предмету та завдань дослідження?

На що слід звертати увагу під час роботи з літературою?

Які є вимоги до цитування і використання результатів чужих досліджень?

РОЗДІЛ VI. ЯКІ Є ВИМОГИ ДО НАУКОВИХ РОБІТ?

Курсова робота в українських ВНЗ є відповідником західної Research essay/paper, тобто самостійним дослідженням, виконаним на певну тему, що потрапляє до проблематики одного чи кількох курсів.

Курсову роботу виконують під керівництвом викладача кафедри. У процесі її написання студент розвиває навички до наукової роботи, закріплюючи і одночасно розширюючи знання, отримані впродовж першого – третього років навчання. Звідси поступальність і поглиблення змісту роботи – від простішої до складнішої форми.

Обсяг і структура роботи

Рік навчання визначає обсяг роботи. На першому році обсяг курсової роботи не перевищує 20 с. Для другого і третього років він може збільшуватися на 10 с. Типова структура курсової роботи має такий вигляд: титульний аркуш (див. додаток); зміст; вступ обсягом 3–6 ст.; основний зміст роботи, розбитий на дватри розділи. Обсяг кожного розділу може коливатися від 6 до 12 с. У висновках потрібно ілюструвати результати дослідження, а не переказувати зміст роботи. Останнє є типовою практикою в більшості студентських робіт. Для полегшення підготовки висновків важливо пов'язувати їх з завданнями роботи. У такому разі вони не будуть перевищувати 1–1,5 с. Роботу завершують списком використаних джерел і літератури, за потреби – додатками.

Що дає написання роботи?

Курсова робота має виробити дві групи навичок – дослідження і презентації їх результатів у письмовому вигляді. Крім того, студенти здобувають уміння збирати, обробляти й інтерпретувати дані, критично аналізувати літературу, шукати причинно-наслідкові зв'язки, формулювати судження про дійсність, опираючись на доступні дані. Усе це однозначно сприяє якісній підготовці спеціаліста-політолога.

Які є вимоги до курсових робіт?

1. Найперше робота повинна бути самостійно проведеним і написаним дослідженням. Практика **плагіату** (присвоєння собі чужих думок, використання чужих текстів без указівки на джерело) чи компіляції (складання власного тексту з фрагментів текстів інших авторів) не припустима, і у випадку виявлення буде означати не допуск роботи до захисту.

2. Курсова робота не може бути рефератом однієї чи кількох робіт інших авторів. Реферат є формою письмової роботи, який може бути запропоновано для полегшення розуміння об'ємних чи складних робіт. Реферат не є дослідницькою роботою. Мета реферату – стисло передати головні тези, аргументи автора. Мета дослідницької роботи – пояснити, яким є досліджуване явище, чому воно виникло, які його наслідки і т. ін.

3. У роботі повинні бути емпіричні дані – елементи інформації, які студент використовує для встановлення причинних зв'язків, ілюстрації тез, аргументів. Роботи написані на другому, третьому курсах повинні ілюструвати вміння обробляти й інтерпретувати дані.

Збільшення вимог до курсових робіт загалом носить індивідуальний характер і тут головне завдання керівника – визначити можливий максимум у розвитку творчих здібностей кожного студента. Але загальний рівень вимог до курсових робіт визначає кафедра. Він лежить в основі критеріїв оцінки роботи під час написання відгуку та на захисті.

Найбільш поширеними і суттєвими недоліками курсових робіт, яких необхідно уникати, є такі: описовість, поверхневість, недоведеність (не підкріплення фактами) окремих думок чи тез; переписування фрагментів монографій, підручників, навчальних посібників тощо, причому іноді навіть без відповідного покликання на автора (плагіат); механічне, неосмислене поєднання думок різних учених або виписок із робіт, які висвітлюють протилежні думки щодо суті питання (компіляція); граматичні й стилістичні помилки; недоліки в оформленні роботи; порушення порядку викладу структурних елементів у вступі або відсутність деяких з них.

Кваліфікаційна робота. Кваліфікаційна (бакалаврська) робота є випускним (дипломним) дослідженням. Написання і захист кваліфікаційної роботи є умовою закінчення 3 чи 4-річного періоду навчання в університеті за обраною спеціальністю і присвоєння академічного звання бакалавра. Під час підготовки бакалаврської роботи від студента не очікують глибокого пояснення окремих явищ чи процесів, а подання вибраної проблеми дослідження в межах програми навчання з власним поясненням важливості її вивчення здобутих результатів.

Написання бакалаврських робіт має на меті розширити теоретичні та практичні знання зі спеціальності, продемонструвати вміння застосовувати ці знання під час вирішення теоретичних чи прикладних проблем.

До бакалаврської роботи, окрім перелічених вище, ставлять такі типові вимоги:

- формулювання проблеми в контексті поточних подій чи дискусій;
- демонстрація розуміння стану дослідження проблеми, що передбачає вміння критично аналізувати наявну літературу;
- чітке формулювання мети, предмету дослідження;
- обґрунтування методів обробки емпіричних даних;
- здатність до формулювання висновків.

У кваліфікаційних роботах необхідні елементи дослідницької новизни, які можуть проявлятися як у використанні нових фактів або емпіричних даних, так і в узагальненні та формулюванні нових пояснень на основі опрацювання відомих фактів, аналізі подій, процесів, явищ з іншого погляду (формулювання і перевірка гіпотези). Новизна політологічних робіт може також полягати в застосуванні нових методів дослідження, виробленні власних критеріїв оцінки подій, явищ, процесів, упровадженні в науковий обіг маловідомих або невідомих вітчизняній науковій спільноті праць чи підходів. Обсяг кваліфікаційної роботи, як правило, становить 60–80 с.

Магістерська робота є самостійним науковим дослідженням, що засвідчує здатність автора використовувати здобуті теоретич-

ні знання і вміння для наукової роботи. Академічне звання «магістра політології», на відміну від бакалавра, передбачає підготовку не просто спеціаліста, здатного реалізовувати певні дидактичні, управлінські чи аналітичні функції, а дослідника, готового описувати, пояснювати, рекомендувати чи прогнозувати політичні явища і процеси.

Вимоги до змісту, теоретичної і практичної значущості результатів магістерської роботи (іноді їх називають «магістерськими дисертаціями») є вищими, ніж вимоги до бакалаврських робіт. На додачу до перелічених вище вимог до курсових і бакалаврських робіт, магістерська робота повинна містити:

- чітко розроблений теоретичний розділ, що засвідчує розуміння автором логіки наукового дослідження. Цей розділ має стати основою чи кісткою наступного емпіричного аналізу;
- розширений опис стану дослідження проблеми, що ілюструє теоретичну підготовку студента;
- творче, самостійне (критичне) мислення під час виконання дослідження;
- логічне формулювання думок, коректне стилістичне і граматичне оформлення тексту;
- ретельне оформлення роботи (бібліографічний опис).

Часто трапляється так, що тема магістерської є продовженням теми бакалаврської роботи. У такому разі вона повинна поглиблювати чи розширювати предмет дослідження. У будь-якому випадку йдеться або про перевірку вже наявної теорії, або пояснення певного явища/процесу. Перевірка теорії може відбуватися або ж шляхом сфокусованого, вузького дослідження окремого випадку, або порівняння кількох випадків, що не потрапили в поле зору автора. Важливо пам'ятати, що кожна нова робота (курсowa, бакалаврська, магістерська) не може містити в собі більше 20% тексту попереднього дослідження. Обсяг магістерської роботи становить 80–100 с.

Загальні принципи, структура, послідовність етапів написання курсових, бакалаврських та магістерських робіт загалом збігаються.

РОЗДІЛ VII.

СТРУКТУРА ТА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ РОБІТ³²

Основними структурними елементами студентських наукових робіт є:

- титульний аркуш;
- зміст;
- перелік умовних позначень (за необхідності);
- вступ;
- основна частина;
- висновки;
- список використаних джерел та літератури;
- додатки (якщо такі є).

1. Титульний аркуш. Містить назву навчального закладу, факультету, кафедри, де виконано роботу; прізвище, ім'я, по батькові автора; назву роботи; науковий ступінь, учене звання, прізвище, ім'я, по батькові наукового керівника; місто та рік подання до захисту (Додаток А, Додаток Б, Додаток В).

2. Зміст. Включає заголовки та початкові сторінки основних структурних елементів роботи: вступу, розділів і підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Заголовки змісту мають бути ідентичними заголовкам у тексті. Скорочувати чи надавати їм іншої форми, послідовності та підпорядкованості порівняно із заголовками в тексті не можна (Додаток Г).

3. Перелік умовних позначень. Якщо в роботі використовувано специфічну термінологію чи маловідомі скорочення, позначення та ін., то їх перелік доцільно подавати у вигляді окремого списку, який розмістити перед вступом. Перелік друкують у дві колонки, у яких зліва за абеткою наводять скорочення, а справа – його розшифрування (ВРУ – Верховна Рада України, ЦВК – Цен-

³² Частково використані матеріали з видання: Рибак А. І. Написання та оформлення студентських наукових робіт : методичні рекомендації для студентів спеціальності «політологія» / А. І. Рибак, Ю. В. Мацієвський. – Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – С. 22–27.

тральна виборча комісія, РОДА – Рівненська обласна державна адміністрація, НУО – неурядові організації).

4. Вступ. Це та частина роботи, на яку найбільше звертають увагу під час захисту. У вступі повинні бути такі елементи:

- а) постановка проблеми дослідження (див. п. 3.1);
- б) характеристика стану дослідження проблеми.

Для бакалаврських та магістерських робіт це є обов'язковий елемент вступу, який розкриває ступінь дослідження обраної теми політичною та суміжними науками.

Логічним підсумком цієї частини має бути висновок, що поставлені дослідницькі питання вимагають вивчення. За неможливості такого висновку подальша робота над обраною темою втрачає сенс.

Описуючи стан дослідження, у вступі до курсових робіт, особливо для студентів першого-другого років навчання, достатньо вказати основні праці з цієї проблематики, головні аспекти, які в них порушено, провідні погляди на проблему та недостатньо вивчені питання з теми.

Характеристика стану вивчення проблеми в бакалаврських та магістерських роботах демонструє також рівень ознайомлення студента зі спеціальною літературою, його вміння систематизувати джерела, критично осмислювати їх, відокремлювати суттєве від другорядного, оцінювати раніше здобуті результати, визначати пріоритетні напрями для подальших досліджень.

За наявності значної кількості літератури з відмінними підходами до висвітлення проблеми магістрант може подати її аналіз у першому (теоретико-методологічному) розділі роботи;

в) *мета і завдання.* **Мета роботи** – ціль, яку поставив перед собою студент, досліджуючи тему; до чого він прагне, чого хоче досягнути, дослідивши проблему. Досягнення мети передбачає виконання трьох–п'яти **завдань**, формулювання яких доцільно розпочинати словами «дослідити..., з'ясувати..., простежити..., вивчити..., проаналізувати..., установити..., описати..., виявити та ін.»).

Як правило, поставленим завданням відповідають розділи роботи, а тому потрібно уникати штучно поставлених завдань, їх дублювання, нечіткого або двозначного формулювання;

г) *предмет дослідження*. **Предмет** – це те, що конкретно ми будемо вивчати. Саме на предмет, який і визначає тему роботи, спрямовує значну увагу студент-дослідник. Предметом, як ми писали вище, може бути залежна чи незалежна змінна (Наприклад у темі: «Вплив структуризації Верховної Ради на ефективність парламенту» предметом може бути вивчення того, як поділ депутатів на більшість меншість, фракції і групи впливає на законотворчу діяльність парламенту).

г) *методи дослідження*. Студент повинен указати, який метод він використав у процесі роботи і яких результатів за допомогою цього чи інших методів він здобув.

Іноді студенти спрощують собі роботу і лише перераховують методи без будь-якого додаткового пояснення або ж розшифровують їх зміст, але без прив'язки до своєї роботи. Така форма характеристики методології дослідження є неприйнятною. Слід пам'ятати, що метод – це інструмент у зборі й інтерпретації даних. Для якісної роботи не варто використовувати різні методи, а навпаки старатися вибрати один метод і послідовно його застосовувати.

д) *характеристика джерельної бази*. **Джерело** – утілена в певній формі (письмовій, аудіальній, візуальній та ін.) об'єктивна інформація про події, явища, процеси, стани тощо.

Для політологічних досліджень джерелами, як правило, є нормативні акти (закони і підзаконні акти), офіційні документи органів державної влади та місцевого самоврядування, інші документи (статути, програми, інтерв'ю, періодика та ін.), статистичні дані, дані соціологічних та інших досліджень тощо;

е) *обґрунтування хронологічних та географічних меж дослідження*. Якщо у темі роботи зазначено *певний період*, необхідно пояснити, чому саме такий проміжок часу ви досліджуєте (скажімо, період діяльності уряду під керівництвом певної особи, роки чинності якогось нормативного акта тощо). Те саме стосується і географічних меж (якщо такі, звичайно, можна визначити);

є) *завершують вступ, як правило, указівкою на структуру роботи*. Немає потреби описувати, про що йдеться в тому чи тому структурному елементі дослідження. Достатньо вказати, що робота складається, наприклад, зі вступу, трьох розділів, дев'яти

підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

Обсяг вступу для курсових робіт – 3–4 сторінки, для бакалаврських та магістерських – 5–7 сторінок.

5. Основна частина, як ми вже зазначали, складається переважно з 3–4 розділів, які, своєю чергою, доцільно поділяти на підрозділи. За поширеною схемою основна частина студентських робіт повинна складатися з теоретичної, аналітичної і завершальної частини.

Нумерацію розділів подають римськими цифрами без знака N (I, II, III, IV і т. д.), а нумерацію підрозділів (параграфів) подають арабськими цифрами без знака § (1, 2, 3, 4 і т. д.). Слово «підрозділ» («параграф») не пишуть. Указують тільки з абзацного відступу номер розділу і номер параграфу в ньому.

Заголовки структурних частин роботи (**ЗМІСТ, ВСТУП, РОЗДІЛ, ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ, ДОДАТКИ**) необхідно друкувати «жирним шрифтом» великими літерами симетрично до тексту. Відстань між заголовками та текстом повинна дорівнювати 3 інтервалам.

Назви підрозділів друкують малими літерами (окрім першої) і подають з абзацного відступу. Перед назвою розділів указують їх порядковий номер римськими цифрами (РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ). Перед назвами підрозділів указують цифрами їх належність до відповідного розділу і порядковий номер (2.1. Інституційна база соціальної політики в Україні).

В основній частині не ставлять крапок у кінці розділів та підрозділів.

Приклад

РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
2.1. Інституційна база соціальної політики в Україні

□ **УВАГА!** У тексті не можна нумерувати Змісту, Вступу, Висновків, Списку використаних джерел та літератури і Додатків.

Формули, на які є покликання в тексті, нумерують у розділі арабськими цифрами. Номер формули розміщують у дужках у правій частині аркуша на рівні нижнього рядка формули, до якої він належить. Покликаючись на формулу, потрібно вказувати її номер у дужках, наприклад: у формулі (1.2).

У поясненнях значення символів і числових коефіцієнтів наводять безпосередньо під формулою у тій послідовності, у якій їх використано у формулі. Значення кожного символу і числового коефіцієнта потрібно наводити з нового рядка. Перший рядок починають словом «де», двокрапку після нього не ставлять. Формули, що слідують одна за одною і не розділені текстом, відокремлюють комою.

Приклад

Індекс фракційності обчислюють за формулою так:

$$F = 1 - \sum_{i=1}^n p_i^2, \quad (1.2)$$

де p_i – відсоток голосів чи мандатів, отриманих i -партією.

□ Де цифрою «1» позначено порядковий номер розділу в роботі, у якому вжито формулу, а цифрою «2» – порядковий номер формули в розділі.

До ілюстративних матеріалів у науковій роботі належать: схеми, діаграми, рисунки, фотографії. Незалежно від типу ілюстрації їх називають *рисунками* (Рис. 1.3), де цифрою «1» позначено порядковий номер розділу в роботі, а цифрою «3» – порядковий номер ілюстрації в розділі. Кожен рисунок має бути обов'язково підписаним. Рисунки потрібно розміщувати одразу після покликання на них у тексті.

Приклад

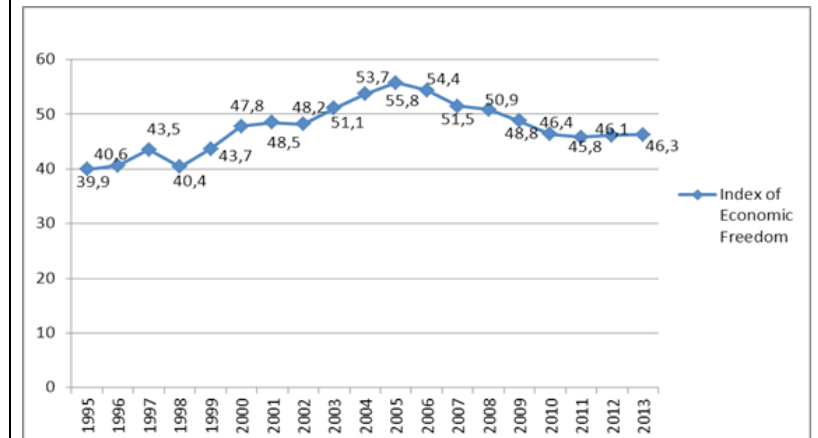

Рис. 1.3. Індекс економічної свободи України

Цифрові дані рекомендують подавати у вигляді таблиць. Кожну таблицю позначають словом «Таблиця 1.4», де цифрою «1» позначено порядковий номер розділу в роботі, а цифрою «4» – порядковий номер таблиці в розділі. Таблиця повинна мати заголовок. Слово «Таблиця» і заголовок починають з великої літери. Підкреслювати слово «Таблиця» і заголовок недоцільно. Таблицю потрібно розміщувати після першої згадки про неї в тексті.

Приклад				
Таблиця 1.4				
Динаміка зростання кількості та чисельності обласних осередків політичних партій на Рівненщині (2002–2006 рр.)				
Ідеологічне спрямування партій	На час виборів 2002 року	На час виборів 2006 року	На час виборів 2002 року	На час виборів 2006 року
	Кількість місцевих осередків політичних партій		Чисельність членів місцевих осередків політичних партій	
Лівого спрямування	4	6	1255	1764
Лівочентристського спрямування	11	13	5079	7540
Центристського спрямування	31	49	54241	84712
Правоцентристського спрямування	12	30	12105	23408
Правого спрямування	8	14	5018	10715
Усього	66	112	77298	128139

Коли таблицю необхідно перенести на іншу сторінку, над верхнім правим кутом розміщують слова «Продовження табл. 1.4».

Перший розділ передбачає дослідження теоретичних питань, які повинні бути пов'язані з практичною частиною роботи і служити основою для розробки пропозицій і рекомендацій.

Другий розділ присвячують аналізу наукової проблеми з використанням певних методів дослідження. Важливо не лише детально вивчити наявну практику, але й переосмислити її на основі опрацювання зібраних даних. Глибокий аналіз обробленого і систематизованого практичного матеріалу дасть можливість студентові розкрити наявні позитивні і негативні аспекти предмета дослідження, об'єктивно їх оцінити.

Третій розділ підбиває підсумок виконаної роботи або розкриває зміст експериментальної частини дослідження. Важливими є розробка й обґрунтування практичних рекомендацій щодо розв'язання порушеної проблеми. Цей розділ повинен відображати прикладне значення виконаного студентом дослідження.

Зазначена схема є досить умовною. У бакалаврській і магістерській роботах кожен розділ може стосуватись якогось окремого аспекту досліджуваної проблеми (проблемний критерій в основі поділу на розділи) або відокремлювати певні періоди розвитку явища чи етапи проходження процесу (хронологічний критерій). Кожен підрозділ потрібно закінчувати узагальненням порушених проблем. Наприкінці розділів необхідно формулювати висновки із наведенням наукових і практичних результатів, здобутих під час написання.

6. Висновки. Підбивають підсумок виконаної роботи, відображають найбільш важливі наукові результати, ключові проблеми, які викликали зацікавлення, містять практичні рекомендації. Висновки повинні відповідати поставленим меті і завданням дослідження, але не бути звичайною сумою проміжних висновків (після розділів), а відображати узагальнений погляд автора роботи на поставлену і розв'язану ним наукову проблему.

Обсяг висновків для курсової роботи – 1–1,5 сторінки, для бакалаврської і магістерської робіт – 2–3 сторінки.

7. Список використаних джерел та літератури. Використані у процесі роботи матеріали загалом коректно поділяти на три групи: джерела (нормативні акти, документи органів влади, громадських об'єднань, політичних партій, статистичні довідники та ін.); література (письмові (електронні) публікації різних авторів незалежно від виду друкованої продукції (електронного носія): монографії, підручники, посібники, статті у збірниках, періодичних виданнях тощо); словники та енциклопедичні видання.

Проте в межах цих трьох груп можна провести інший, довільний поділ і виокремити в загальному списку джерел та літератури такі окремі групи, як наприклад: «нормативні акти», «періодичні видання», «монографії, підручники, навчальні посібники», «словники та енциклопедії», «іноземні джерела та література» та

ін., тобто відповідно до способу фіксації інформації. Щоправда, не зовсім коректно виділяти в окрему групу «Інтернет-ресурси».

Список використаних джерел та літератури (кожна окрема група) формують за абеткою. Однак дослідник сам обирає, чи подавати використані матеріали, поділяючи їх на певну категорію груп, чи як загальний, упорядкований за алфавітом список використаних джерел та літератури.

Використані джерела та література подають з наскрізною нумерацією. Іншомовна література теж входить до загального переліку, але, як правило, її розміщують наприкінці списку.

8. Додатки. Допоміжний матеріал, який доповнює зміст роботи (таблиці, графіки, схеми, діаграми, фрагменти програм політичних партій, зразки анкети проведеного дослідження, агітаційний матеріал тощо) доцільно помістити в додатки, які слід оформлювати як продовження тексту на його наступних сторінках, розташовуючи додатки в порядку появи покликань у тексті.

Кожний додаток потрібно починати з нової сторінки. Він повинен мати заголовок, надрукований угорі малими літерами з першої великої симетрично відносно тексту сторінки. У правому верхньому кутку рядка над заголовком малими літерами з першої великої повинно бути надруковано слово «Додаток ___» і велика літера, що позначає додаток.

Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком Г, С, З, І, Ї, Й, О, Ч, Ї, наприклад, «Додаток Б» і т. д. Перший додаток позначають як «Додаток А».

Загальний обсяг курсової роботи – 20–40 сторінок, бакалаврської – 60–80, магістерської – 80–100 сторінок. Текст набирають на одній стороні аркуша формату А4 (210×297 мм) шрифтом Times New Roman текстового редактора World, розміром 14 кегль, з інтервалом 15 мм. Розміри сторінок: ліве поле – 30 мм, праве – 10 мм, верхнє і нижнє – 20 мм.

Курсові роботи подають на кафедру в прозорих папках-скорозшивачах, а бакалаврські та магістерські – у твердій палітурці.

РОЗДІЛ VIII. ПРАВИЛА БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОПИСУ

8.1. Оформлення джерел та літератури

Для уніфікації складання бібліографічного опису на міжнародному рівні, забезпечення можливості обміну результатами каталогізації було розроблено новий національний стандарт оформлення списку використаних джерел та літератури, який набув чинності з 1 липня 2007 року.

Бібліографічний опис – це сукупність бібліографічних відомостей про твір друкованої продукції, його складові частини, наведені за певними правилами, необхідними і достатніми для загальної характеристики й ідентифікації джерела.

Бібліографічний опис складається з таких обов'язкових структурних частин:

1. Прізвище або прізвища авторів.
2. Заголовок (назва видання) і відомості про відповідальну особу (редактора, упорядника).
3. Номер видання (якщо більше ніж один).
4. Вихідні дані (місце видання, назва видавництва, рік видання).
5. Кількісна характеристика (кількість сторінок усієї книги або ті, на яких сторінках розміщено статтю).
6. Серія – назва багатотомного видання, журналу, газети або неперіодичного видання.

У бібліографічному описі використовують такі розділові знаки, які не мають жодного синтаксичного навантаження:

- двокрапка *_:* (відокремлюють пробілами) – ставиться перед кожною окремою складовою назви видання, а також відокремлює місце видання від назви видавництва («Політологія : навчальний посібник...», «Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи»...»);
- одна похила лінія */* (відокремлюють пробілами) – відокремлює відомості, які не стосуються назви видання: прізвище редактора або редакторів, упорядника («Основи демократії» / за заг. ред. А. Ф. Колодій ...»);
- дві похилі лінії *//* (відокремлюють пробілами) – замінюють собою слова «у книзі», «у журналі», «у збірнику» («Панченко Т.

Еволюція доктрини субсидіарності: ціннісний вимір // Політичний менеджмент...»;

- крапка і тире . _ – _ (між крапкою та тире ставлять пробіли) – відділяє різноманітні елементи опису один від одного («Дзеркало тижня. – 2001. – № 8. – 17 січня», «...Львів, 2012. – 325 с.»);

- крапка з комою ; _ (відокремлюють пробілами) – ставлять між кількома назвами міст, де опубліковано книгу, та відокремлює відомості про прізвище перекладача («...К. ; Харків, 2003. – 543 с.», «Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії і практики аналізу політики / Вейн Парсонс ; пер. з англ. О. Дем'янчука.»);

- кома , _ (після коми ставлять пробіл) – ставиться після назви видавництва перед роком видання, а також між прізвищами авторів чи упорядників видання («...Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2007. – 549 с.», «Шейко В. М., Кушніренко Н. М. Організація та методика науково-дослідної діяльності...»).

□ **Увага!** У бібліографічному описі – Київ – К., Москва – М., Санкт-Петербург – СПб., усі інші назви міст пишуть повністю.

Згідно з чинними правилами, дозволено впровадження в бібліографічний опис нових елементів, таких як загальне позначення матеріалу, який доцільно подавати в описі електронних документів, наприклад: [Електронний ресурс], [Электронный ресурс] або [Electronic resource] – залежно від мови джерела.

Якщо відомості про авторів, редакторів, перекладачів та інших осіб або відомості, що пояснюють назву, зазначено не на титульній сторінці книги, а на звороті титульного аркуша, в анотації, у змісті, передмові (післямові), то в описі їх беруть у квадратні дужки. Наприклад: уклад. В. Петренко [та ін.] або [б. м.] (без місця) тощо.

Під час бібліографічного опису ініціали автора чи авторів завжди ставимо після прізвища. Якщо є декілька авторів чи упорядників, то розміщуємо їх за абеткою. У списку використаних джерел та літератури достатньо вказувати лише перші три прізвища (якщо їх, звичайно, є більше).

Не зовсім коректно в описі одних джерел вказувати прізвище та ім'я автора (наприклад: «Юрій Шведа»), а в інших – лише

ініціали (наприклад: «Колодій А.»). Загалом достатньо вказати лише ініціали дослідника (такого ж принципу необхідно дотримуватися і в тексті роботи)³³.

Приклади бібліографічних описів: Монографії

Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні : [монографія] / Валерій Тертичка. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.

Єрмоленко А. Етика і політика: проблеми взаємозв'язку / А. Єрмоленко, О. Кисельова, В. Малахов. – К. : Стило, 2000. – 216 с.

Kitschelt H. European Party Systems: Continuity and Change / M. Rhodes, P. Heywood, V. Wright // Developments in West European Politics. – London : MacMillan Press, 1997. – 363 p.

Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance In Thirty-Six Countries. – New Haven : Yale University Press, 1999. – 368 p.

□ **Увага!** Під час бібліографічного опису використаної літератури авторами яких є двоє та більше осіб, на початку опису зазначають тільки одного автора що буде першим.

Підручники та навчальні посібники

Політологія. Навчально-методичний комплекс : [підручник] / за ред. Ф. Кирилюка. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.

Конфліктологія : [навчальний посібник] / за ред. М. П. Гетьманчука, П. П. Ткачука. – Львів : ЛІВС, 2007. – 326 с.

Статті в газетах, журналах, наукових збірниках, збірниках матеріалів конференцій

Гриценко А. На цих виборах до армії прикута найбільша увага, і це добре / Анатолій Гриценко // Дзеркало тижня. – К., 2007. – № 172. – 21 вересня. – С. 4–5.

³³ Рибак А. І. Написання та оформлення студентських наукових робіт : методичні рекомендації для студентів спеціальності «політологія» / А. І. Рибак, Ю. В. Мацієвський. – Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – С. 29.

Ковальов П. Взаємовідносини США з політичними структурами Євросоюзу / П. Ковальов // Політичний менеджмент : укр. наук. журн. / гол. ред. Ю. Шайгородський. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2004. – № 6(9). – С. 138–150.

Одолінська Т. Вдалиий імідж – ключ до слави: імідж у сфері шоу-бізнесу / Т. Одолінська // Студентські наукові записки : зб. наук. праць / Національний університет «Острозька академія»; ред. кол. : І. Д. Пасічник, П. М. Кралюк, Ю. В. Мацієвський та ін. – Острог : Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2007. – Вип. 1. – С. 254–261. – (Серія «Політико-інформаційний менеджмент»).

Семенюк Е. Цінності людства і погляд філософа у завтрашній день / Е. Семенюк // Особистісні цінності і переконання філософа та історико-філософський процес : тези Всеукр. наук. конференції «XXI читання, присвячені пам'яті К. Твардовського» (11-12 лютого 2009 року; Львів). – Львів : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2009. – С. 64–66.

Laasko M. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe / M. Laasko, R. Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol. 12. – № 3. – P. 3–27.

□ **Увага!** Між сторінками (С. 254–261) ставимо тире (без пробілів) – означає «з»–«по».

Перекладені праці іноземних авторів

Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії і практики аналізу політики / Вейн Парсонс ; пер. з англ. О. Дем'янчука. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.

Європейська інтеграція / уклад. : М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох ; пер. з нім. М. Яковлева. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 394 с. : іл. – (Актуальні світові дискусії).

Багатотомні видання

Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. у 2 т. : довідник / упорядники І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1997. – Т. 2. – 704 с.

Брик М. Т. Енциклопедія мембран / М. Т. Брик. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 3 т.

Автореферати дисертацій

Кірсенко М. В. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років (Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької Республіки) : автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.02 / М. В. Кірсенко ; НАН України. – К., 1998. – 36 с.

Словники та енциклопедії

Семигіна Т. Словник із соціальної політики : [довідник] / Т. Семигіна. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 253 с.

Короткий оксфордський політичний словник : [довідник] / за ред. І. Макліна, А. Макмілана ; пер. з англ. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.

Нормативно-правові акти

Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 13 грудня 2001 р. № 2888-III (зі змінами) // Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 34 с. – (Закони України).

Електронні ресурси локального доступу

Винаходи в Україні : Національний CD-ROM [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України, Держ. департамент інтелектуал. власності, Держ. підприємство «Укр. ін-т пром. власності». – К., 2005. – № 1–12. – 2 CD-диски.

Оформлення посилань на «Інтернет-ресурси»

Решота О. А. Становлення внутрішнього ринку Європейського Союзу: передумови та особливості [Електронний ресурс] / О. А. Решота // Державне управління: удосконалення та розвиток : електрон. наук. фах. вид. Академії муніципального управління. – К. : Академія муніципального управління, 2011. – Вип. 6. – Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=292>.

Яке значення для Вас під час голосування за політичну партію має те, хто саме очолює цю партію? : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=557.

Jeremy J. Albright The multidimensional nature of party competition [Electronic resource] / Albright Jeremy J. – Accessed : <http://ppq.sagepub.com/content/16/6/699>.

Manal A. Jamal Democracy Promotion, Civil Society Building, and the Primacy of Politics [Electronic resource] / Jamal Manal A. // Comparative Political Studies, 2012. – Vol. 45. – № 1. – Accessed : <http://cps.sagepub.com/content/45/1/3>.

8.2. Покликання на джерела та літературу³⁴

Надзвичайно важливим елементом будь-якої наукової роботи є покликання на ту літературу чи джерела, які використовував автор під час написання. Адже значну частину фактичного матеріалу, необхідного для підготовки дослідження у вигляді курсової, бакалаврської чи магістерської роботи студенти запозичують в інших авторів, використовуючи результати чужої праці.

Загалом, це є нормальний, цілком природний процес наукової діяльності. Але, при цьому, слід дотримуватися певних обов'язкових правил (своєрідного «кодексу наукової етики»). Чи не основним із них є вимога завжди вказувати прізвища авторів тверджень, узагальнень, зібраний і оброблений матеріал яких ви використовуєте у своїй науковій роботі. Причому обов'язковою є детальна вказівка безпосереднього джерела запозичення інформації.

Така вказівка отримала назву «бібліографічного покликання», тому що в детальному, достатньому для ідентифікації джерела описі використовують такі ж символи та порядок їх розміщення як і в бібліографічному описі.

³⁴ Рибак А. І. Написання та оформлення студентських наукових робіт : методичні рекомендації для студентів спеціальності «політологія» / А. І. Рибак, Ю. В. Мацієвський. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – С. 31–32.

У студентських наукових роботах використовують дві основні системи покликань: а) *підрядкові*; б) *внутрішньотекстові* (т. зв. «гарвардська система»).

Підрядкові складаються з двох основних елементів: цифри наприкінці запозиченого матеріалу та відповідного її розшифрування під текстом на тій же сторінці.

Наприклад:

Текст → «...роль глави держави регулюється національними конституціями¹.»

Під текстом на тій же сторінці ↓

¹ Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: монографія / А. Романюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 154.

Якщо наступне покликання на тій же сторінці буде з того самого джерела, то не потрібно знову подавати повний опис книги, а достатньо вказати «там само» і зазначити сторінку.

Наприклад:

Текст → «...роль глави держави регулюється національними конституціями¹. ...країни, де переважають однопартійні та коаліційні уряди меншості².»

Під текстом на тій же сторінці ↓

¹ Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: монографія / А. Романюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 154.

² Там само. – С. 162.

У випадку, коли далі в тексті ви знову покликаєтесь на те саме джерело, то можна подавати скорочений варіант його опису.

Наприклад:

¹⁷ Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів... – С. 214.

У підрядковій системі покликань застосовують наскрізну нумерацію (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ... і т. д. до кінця роботи).

У внутрішньотекстових покликаннях джерело та сторінку з нього визначають за допомогою номерів, які ставлять після фрагмента твору (документа) у квадратних дужках.

Наприклад:

Текст → «...надмірне фінансування виборчих кампаній [18, с. 54]», де цифрою «18» позначено порядковий номер книги у списку використаних в роботі джерел та літератури, а цифрою «54» – номер сторінки, з якої взято інформацію.

У частині роботи під заголовком «Список використаних джерел та літератури» усі використані джерела та література подають за абеткою. Однак іноземну літературу (окрім російськомовної) впорядковують за абеткою окремо та подають наприкінці.

Наприклад

1. Политический анализ и прогнозирование : [учеб. пособие] / А. С. Ахременко. – М. : Гардарики, 2006. – С. 215–225.
2. Политология : [учебное пособие] / под. ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова. – СПб. : Питер, 2005. – 560 с.
3. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень : [навчальний посібник] / В. І. Романчиков. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 254 с.
4. Эко У. Как написать дипломную работу. Гуманитарные науки : учебно-методическое пособие / У. Эко ; пер. с ит. Е. Костюкович. – М. : Книжный дом «Университет», 2003. – 2 изд. – 240 с.
5. Chodubski A. J. Wstep do badan politologicznzych / A. J. Chodubski. – Gdansk : Wydawnictwo uniwersytetu Gdanskiego. – 2008. – 221 s.
6. Davies M. B. Doing a successful research project. Using qualitative or quantitative methods / M. B. Davies. – Palgrave Macmillan. – 2007. – 274 p.
7. Flick Uwe. Introducing research methodology. A beginner's guide to doing a research project / Uwe Flick. – SAGE. – 2011. – 272 p.

РОЗДІЛ ІХ. ПІДГОТОВКА ДО ЗАХИСТУ І ЗАХИСТ РОБОТИ³⁵

Захист є завершальним етапом виконання студентської наукової роботи. Курсову чи інші роботи в установлений термін подають на кафедру і допускають до захисту за результатами попереднього захисту, відгуку керівника і рішенням кафедри. Для кваліфікаційних і магістерських обов'язковою вимогою є також наявність підписаної автором анотації та рецензії.

Захист курсових робіт відбувається на відкритому засіданні кафедри за наявності не менше трьох викладачів. Кваліфікаційні і магістерські роботи захищають на відкритому засіданні Державної екзаменаційної комісії (ДЕКУ).

Головна мета захисту – виявити глибину знань студента з досліджуваної проблеми і самостійність виконання роботи. Для цього студент повинен добре розуміти суть проблеми, з якою він працював, орієнтуватися в теорії і демонструвати знання фактів. Для успішного захисту потрібно підготувати виступ тривалістю до 7 хвилин для курсових робіт і до 10–15 хвилин для бакалаврських і магістерських робіт.

У виступі не потрібно переказувати чи зачитувати вступу роботи, а своїми словами розповісти про такі елементи роботи:

- головні дослідницькі питання в контексті останніх наукових дискусій;
- теоретична основа;
- методи збору й інтерпретації даних;
- які дані використано;
- якими є результати.

Для полегшення виступу і сприйняття матеріалу членами комісії можна використати мультимедійний проектор і продемонструвати кілька слайдів (Додаток Д). На слайдах не потрібно по-

³⁵ Тут і далі ми використовуємо матеріали з видання: Рибак А. І. Написання та оформлення студентських наукових робіт : методичні рекомендації для студентів спеціальності «політологія» / А. І. Рибак, Ю. В. Мацієвський. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – С. 37–40.

казувати текст. Натомість краще показати схему, графік, модель, діаграму, таблицю тощо і прокоментувати їх. Кількість слайдів не може перевищувати кількості хвилин для виступу. Для курсових робіт достатньо 3–5 слайдів, для бакалаврських і магістерських 5–8 слайдів.

Не зайвими можуть бути також друковані роздавальні матеріали з викладенням основних аспектів теми членам комісії та присутнім. Проте, яку форму ви б не використовували, слід пам'ятати про часове обмеження виступу. Використання технічних або наочних засобів не дає права на недотримання регламенту.

Заслухавши виступ студента, присутні розпочинають етап обговорення роботи, під час якого голова зачитує відгук та рецензію на роботу. Після цього студент може дати відповіді на висловлені зауваження. Щоб дати обґрунтовані відповіді на зауваження, важливо ознайомитися з текстами відгуку та рецензії заздалегідь.

Члени комісії можуть поставити кілька запитань, відповіді на які також впливають на загальну оцінку роботи. Кількість запитань та тривалість відповідей на них лімітує голова комісії. Останнім етапом є право студента на прикінцеве слово, після якого процедуру захисту можна вважати завершеною.

Незнання матеріалу, яке виявляється під час захисту, є підставою зниження оцінки аж до незадовільної, оскільки це є очевидним наслідком не самостійного виконання роботи.

Рішення про оцінку робіт студентів приймають на закритому засіданні ДЕКу (кафедри) відразу після захисту. Під час оцінювання роботи беруть до уваги не лише її текст (зміст і оформлення), відгук і рецензію, а й виявлені у процесі захисту знання, розуміння проблеми, обізнаність з літературою та джерелами.

Студентські роботи з урахуванням змісту і захисту оцінюють за 4-бальною шкалою.

Оцінку «відмінно» (91–100) ставлять за самостійно проведене і ретельно оформлене дослідження, виконане на основі оригінальних емпіричних даних.

Оцінка «добре» (76–90). Зміст і оформлення відповідають усім вимогам, роботу виконано на достатньому теоретичному рівні, усебічно висвітлено питання теми, текст свідчить про наяв-

ність окремих елементів самостійності, а також, якщо на захисті студент підтвердив розуміння і засвоєння розробленої проблеми і задовільне ознайомлення з літературою.

Оцінку «задовільно» (61–75) ставлять за роботу, текст якої свідчить про те, що студент не зовсім сумлінно поставився до її написання, слабко опрацював літературу та джерела, що потягнуло за собою недостатнє знання матеріалу і фактичну відсутність самостійних тверджень.

Роботу, зміст і оформлення якої не відповідають вимогам кафедри, текст містить суттєві помилки, що свідчить про нерозуміння студентом обраної ним теми, оцінюють «незадовільно» (менше 61). Така робота підлягає повторному написанню.

У випадку неспроможності студента дати задовільні відповіді на запитання у процесі захисту роботу теж оцінюють «незадовільно». Її захист можливий на початку наступного триместру в порядку ліквідації заборгованості.

Невчасне подання курсової, бакалаврської, магістерської роботи прирівнюється до не з'яви на іспит і тягне за собою недопуск до захисту.

9.1. Роль наукового керівника

Керівник повинен прокоментувати чорновий варіант роботи і подати відгук про саму роботу на розгляд ДЕКу. Крім того, керівник повинен:

- провести консультацію й обговорити напрями здійснення дослідження, пошуку джерел інформації для написання роботи, указати на основні проблеми, які потрібно порушити в дослідженні;
- після попереднього вивчення студентом літератури допомогти йому скласти план роботи й уточнити графік її виконання;
- проводити періодичні консультації, надаючи методичну допомогу і рекомендації, відповідати на питання студента, які стосуються змісту чи методики дослідження;

Керівник не редактор і не коректор. Він не повинен вичитувати текст, виправляти граматичні чи стилістичні помилки. Він може відмовитися коментувати роботу, якщо вона подана не вчас-

но, написана з помилками або неохайно. Якщо керівник виявить, що робота містить ознаки плагіату, він може поставити питання про не допуск такої роботи до захисту.

Разом з обов'язками науковий керівник має також право здійснювати періодичний контроль за процесом виконання роботи; ставити на засіданні кафедри питання про відмову від керівництва роботою, якщо студент без поважних причин систематично не дотримується затвердженого графіку або ігнорує поради та рекомендації щодо виконання.

РОЗДІЛ X. ЯК ПИСАТИ НАУКОВУ СТАТТЮ, РЕФЕРАТ

Наукова стаття відрізняється від більшості інших текстів чіткою структурою і змістом³⁶. У структурі виокремлюють три частини: вступ, основна частина (дискусія) і висновки.

У **вступі** варто пояснити таке:

- 1) Які питання будете розглядати?
- 2) Чим вони зумовлені, якою літературою або якими подіями? (Тут треба пояснити контекст, у якому сформовано питання.)
- 3) Які відповіді ви даєте? Викладіть їхню суть у кількох реченнях.
- 4) Поясніть, як ви отримали ці відповіді. Коротко опишіть метод, дані, які ви використовували.
- 5) Насамкінець стисло опишіть структуру статті.

Поясніть, що ви будете робити в кожній із частин роботи. Обов'язково охопіть перші три питання, інші не обов'язкові, але бажані. Така структура вступу вважається класичною в наукових публікаціях. Проте можливий і такий формат: замість питань ви пропонуєте тезу, яка має виявлятися або з дискусії, що є в літературі, або з ваших спостережень. Формуючи тезу, ви виявляєте свою незгоду з провідним уявленням про явище чи подію. Подальша дискусія спрямована на те, щоб обґрунтувати свою тезу, тобто показати явище чи подію в новому світлі. Така структура вступу відрізняється від попередньої тільки тим, що замість питань ви формулюєте тезу. Усі інші елементи залишаються.

Вступна частина статті, як і ширшого дослідження, має неабияке значення. Чітко написаний вступ привертає увагу до тексту, а не чіткі розмиті міркування можуть відштовхнути від нього.

Основна частина.

У дискусії зверніть увагу на такі поради:

1. Підкреслюйте свої аргументи емпіричними даними: фактами, цифрами, подіями чи дослідженнями.

³⁶ Ван Эвера С. Методическое руководство для студентов и аспирантов–политологов по подготовке диссертаций / С. Ван Эвера. – М. : Аспект Пресс, 2007. – С. 126–129.

2. Чітко формулюйте тези, підкріплюйте їх зібраною вами інформацією.

3. Ведіть дискусію з потенційними опонентами. Викладаючи свої аргументи, уявіть, які питання чи закиди могли б висловити критично налаштовані читачі. Прокоментуйте ці питання в тексті.

4. Всі джерела та факти потрібно зафіксувати в покликаннях, які можуть бути під підрядковими або прикінцевими³⁷. Якщо видання дозволяє, краще робити підрядкові покликання і приписи. Такий текст сприймається легше.

Будь-який текст – це дискусія. А в дискусії важливо правильно використовувати логічні прийоми обґрунтування і спростування.

Логічні закони і правила аргументування³⁸

Існує чотири логічні закони, порушення яких призводить до помилок у дослідженнях. Це закони тотожності, протиріччя, виключеного третього і достатньої підстави.

Закон тотожності вимагає, щоб **предмет думки залишався незмінним у межах одного міркування**. Це означає, що всі поняття та судження повинні мати однозначний характер. Порушення цього закону призводить до підміни понять або, частіше, до їх «розтягування». Підміна трапляється тоді, коли у визначене поняття вкладають інший зміст. Наприклад, поняття «демократія», яке, припустимо, розглядають через сукупність певних інститутів (вибори, політичні партії, верховенство закону) і процедур (змагальність) підмінюють поняттям «рівність» чи «справедливість». У такому разі можемо почути тези на кшталт «Демократії немає. Це міф. Як можна говорити про демократію, якщо є бідні». Інший приклад – поняття «політична культура». Якщо це поняття використовують у повсякденному сенсі, тобто через наявність певних стандартів поведінки, а не сукупності орієнтацій чи цінностей, тоді говорять, що «тут є низька політична культура» або «відсутня політична культура».

Уникнути підміни можна тільки через чітке визначення – операціоналізацію понять (це особливо важливо у випадку багато-

³⁷ Більше про це див. розділ VIII.

³⁸ Кушніренко Н. М. Організація та методика науково-дослідної діяльності / Шейко В. М., Кушніренко Н. М. – К. : Знання, 2008. – С. 83–84.

значних понять, наведених вище). Якщо ознаки поняття визначено чітко – підміна виключена.

Частіше трапляється те, що Дж. Сарторі назвав «розтягуванням понять». Головний зміст поняття залишається той самий, але через нечітке визначення ознак поняття може набувати додаткових відтінків. Наприклад, «кризу» часто розуміють як «злам» чи вихід ситуації за межі певних параметрів. Не уточнюючи ознак кризи, часто кризою називають протистояння між владою і громадянами чи протистояння у самій владі. Так поняття «розтягується» настільки, що часто не зрозуміло, про що йдеться. Запобігти цьому можна знову ж через чітке визначення ознак і збереження їх змісту від початку і до кінця тексту.

Закон протиріччя вимагає збереження послідовності мислення. Порушення цього закону призводить до появи суперечностей у судженнях, коли, наприклад, стверджуються два висновки, які суперечать один одному. Уникнути цієї помилки можна, пам'ятаючи, що **не може бути істинним два судження, одне з яких стверджує, а інше заперечує те саме**. Цей закон, проте, не діє, якщо щось стверджується: а) у різний час; б) у різних обставинах.

Для збереження послідовності мислення слід зважати на закон **виключеного третього**, який стверджує, що з **двох суперечливих суджень одне істинне, а інше – хибне**. Третього не дано. Наприклад, для визначення того, чи є Україна демократією можливі такі судження: а) Україна є демократією; б) Україна не є демократією. Два цих судження не можуть бути одночасно істинними. Для того, щоб виявити яке з них є істинним, потрібно чітко визначити ознаки демократії, виявити чи наявні вони в Україні. Проблема тут може бути з тим, що якісь ознаки можуть бути виявлені, а інші ні. Тому для відповіді не це питання потрібно чітко визначити ознаки і час, про який йдеться. Неповний перелік ознак не дає підстав називати країну демократією.

Важливість дотримання цього закону вимагає чітких, певних відповідей і вказує на неможливість пошуку чогось середнього між ствердженням і запереченням того ж самого. Щодо України часто використовують поняття «гібридний режим», але суть

його не в суміші якихось демократичних та авторитарних елементів, а в замаскованих під демократичний фасад авторитарних практиках. Попри те, що гібридний режим почали розглядати як окремий, а не проміжний тип режиму, відповідь на питання, чи є Україна демократією, на сьогодні, може бути такою: вона є гібридним режимом, а отже, не демократією.

Закон **достатньої підстави** вимагає, що судження, перш ніж бути прийнятим на віру, має бути обґрунтованим. У всіх випадках, коли стверджуємо щось, слід наводити факти, дані тощо, які не викликать заперечень. Іншими словами, вони стануть достатньою підставою для прийняття аргумента. Не достатньо обґрунтовані тези викликать запитання чи піддаватимуть сумнівам здобуті результати.

У наукових статтях, як і в інших видах письмових робіт, важливо вміти доводити свої судження і спростовувати думки опонентів. Аргументація, побудована на законах логіки, допомагає вирішити це завдання.

□ **Аргументування** – це процес доведення власних суджень за допомогою інших суджень (доказів). Основні правила аргументації такі:

- тезу (твердження про явище, процес чи подію) слід формулювати чітко, не припускати двозначності;
- аргументи (доказ тези) слід добирати так, щоб вони довели один і той самий висновок;
- треба тримати під постійним контролем основну думку та хід міркування, послідовний зв'язок тезою, аргументами (доказами) і наслідками.

Часто в наукових текстах доводять помилковість, хибність суджень або неправильність доказів інших дослідників. Спростування можна здійснювати критикою тези, аргументів і демонстрації. Спростування тези полягає в доказі необґрунтованості (помилковості) виставленої опонентом тези. Спростування може бути прямим або опосередкованим. Пряме спростування по-іншому називають «зведення до абсурду». Суть його полягає в тому, що спочатку припускають істинність висунутої тези, а тоді з неї логічним шляхом виводять наслідки. Якщо під час порівняння наслідків із

фактами виявляється суперечність, теза вважається необґрунтованою. Цей прийом є головним у перевірці теорій та гіпотез. З теорій (гіпотез) виводять дедуктивні висновки про події чи явища, які пояснює теорія. Якщо теорія не може передбачити (пояснити) нову подію чи явище, вона вважається хибною (неповною).

Опосередковане спростування будують по-іншому. Опонент не перевіряє тезу чи аргументи іншої сторони, а зосереджується на обґрунтуванні власної. Якщо аргументація ґрунтовна і під час перевірки не виникає суперечностей між наслідками і дійсністю, тезу пропонента приймають, а опонента відкидають.

Другий спосіб спростування – **критика аргументів**. Тут увагу зосереджено не на тезі, а на аргументах, які піддаються сумніву. Критика аргументів спрямована на неточні факти, сумнівні деталі чи їх інтерпретацію, авторитетність джерел чи досліджень.

Третій спосіб спростування – критика **демонстрації**. У цьому разі доводять, що в міркуваннях автора немає логічного зв'язку між аргументами і тезою. Коли теза не випливає з аргументів, вона вважається необґрунтованою і потребує нової аргументації.

Такі основні правила наукової дискусії. Використовуючи їх, можна вести полеміку в статті та інших видах наукових робіт.

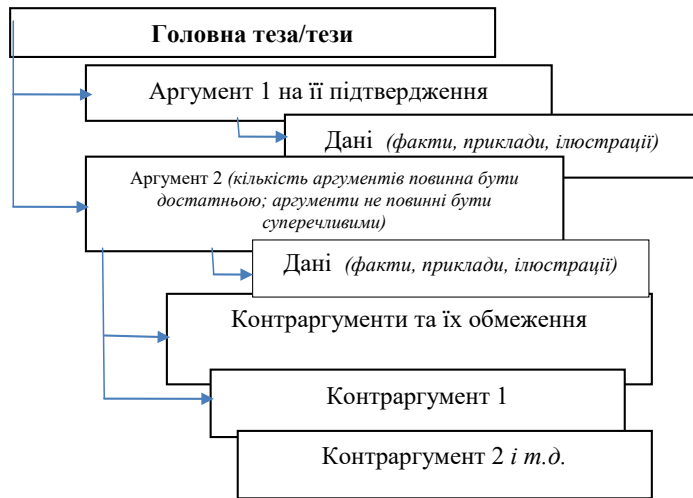
Висновки.

Часто у висновках автори стисло повторюють свої аргументи. Проте якщо ви написали повний і глибокий вступ, таке підсумування зайве. Натомість опишіть результати, які ви здобули, а також зверніть увагу на наслідки, які випливають із ваших аргументів. У висновках не забудьте повернутися до питань, поставлених на початку. Які відповіді ви пропонуєте? Які можливі напрями подальших досліджень?

Стиль викладу.

Кожен автор має власний стиль викладу. Важливо, щоб стаття була написана легко, логічно й доступно. Як цього досягти? Візьміть до уваги такі поради:

- На одній сторінці складіть розширений план статті. Для побудови плану можете використовувати таку схему: а) головна теза/тези; б) аргументи, факти, емпіричні дані на їхнє підтвердження; в) контраргументи і їх обмеження.

- Найкраще, якщо ви розвиваєте один аргумент або їх сукупність, які побудовані навколо однієї тези. Намагайтеся чітко сформулювати цю тезу на початку статті. Якщо якийсь із аргументів у процесі написання статті втратив своє значення, краще виключити його з тексту. Зрозуміло, що вам буде важко відкинути цілі фрагменти тексту, але зайві міркування можуть більше нашкодити, ніж допомогти. Вони тільки відволікатимуть читача від головної лінії і розсіюватимуть увагу.

- Поділіть статтю на частини-розділи та підрозділи. Чим дрібніше ви її розіб'єте, тим легше читачам буде вловити структуру ваших міркувань. Кожній частині дайте заголовок, – тоді буде зрозуміло, про що ви плануєте сказати.

- Починайте кожний розділ кількома реченнями, у яких чітко сформулюйте його суть. Такий прийом дозволяє краще організувати мислення і підтримує зв'язок між попередніми і наступними частинами тексту. Крім того, такий міні-план допоможе вам зрозуміти, чого ви досягли в цьому розділі, а чого ні, а також виявить суперечливі думки і неточності. Спочатку напишіть частину тексту, а потім допишіть вступний абзац.

- Кожен абзац намагайтеся починати із загального речення, що передає головну думку. У наступних реченнях пояснюйте, де-

талізуйте зміст попереднього. Це власне є вашими аргументами. Супроводжуйте їх прикладами, емпіричними даними, фактами, ілюстраціями. Так ви покажете, звідкіля ваші аргументи, на чому вони ґрунтуються. Загалом, абзаци повинні мати таку ж структуру, як і розділи.

- Пишіть короткими змістовними реченнями. Уникайте пасивного стану, оскільки він залишає питання. Наприклад, «ЗМІ зазнають тиску з боку влади». Таке речення залишає питання: які ЗМІ, хто здійснює тиск? Активна форма вимагає знання фактів, які дають можливість висловлюватись чіткіше («Газету «Сільські вісті» було закрито за вказівками Адміністрації Президента Л. Кучми»).

- Пишіть статтю так, щоб не спеціаліст у вашій галузі зміг її зрозуміти. Аудиторія, до якої ви звертаєтесь, напевно, буде знайома з предметом, проте викладачі чи редактори видання будуть оцінювати ваше вміння донести свої аргументи до читача, який не знайомий із темою.

- Коли завершите статтю, попросіть когось із ваших колег її переглянути. За потреби запропонуйте йому теж саме. Зауваження і коментарі допоможуть вам покращити зміст тексту, а також навчать прислухатися до чужих рекомендацій.

- Перевірте, чи немає в тексті орфографічних та стилістичних помилок. За потреби зверніться за послугами редактора, але не подавайте невичитаний тест. Майте на увазі, що ваш керівник не повинен правити текст. Його завдання оцінити зміст, а не форму.

Для вдосконалення письмових навиків наслідуйте тих авторів, чий текст вам сподобався найбільше.

□ **Реферат**³⁹ (від латинського «доповідати», «повідомляти») є стислим оглядом кількох чи однієї книги, статті чи іншого дослідження.

Отже, реферат – це скорочений переказ змісту первинного документа (або його частини) з основними фактичними відомостями.

³⁹ Рибак А. І. Написання та оформлення студентських наукових робіт : методичні рекомендації для студентів спеціальності «політологія» / А. І. Рибак, Ю. В. Мацієвський. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – С. 42.

ми і висновками. Як правило, роботу над рефератом завершує виступ студента з доповіддю за результатами теми.

Написання реферату в навчальному процесі має на меті прищепити студентам навички самостійного наукового пошуку: вивчення літератури з обраної теми, аналізу різноманітних джерел і поглядів, узагальнення матеріалу, формулювання висновків і т. д.

Процес написання реферату передбачає такі *етапи*:

- вибір теми;
- пошук спеціальної літератури та джерел, їх вивчення;
- складання плану;
- написання тексту та його оформлення.

Реферати пишуть із найбільш дискусійних тем. У них на основі ретельного аналізу й узагальнення наукового матеріалу зіставляють погляди різних авторів і формулюють власну позицію з належною аргументацією. Студент за бажанням може сам запропонувати тему, заздалегідь погодивши її з викладачем.

Реферат, як і стаття, складається зі *вступу*, у якому стисло обґрунтовують проблему, її наковий і суспільний контекст, *основної частини* – виклад головних тез, аргументів автора з власними коментарями і *висновку*, де підсумовують результати, формують висновки, оцінки, пропозиції.

Обов'язковим атрибутом реферату повинна бути система бібліографічних покликань (підрядкова або внутрішньотекстова). Обсяг реферату – від 5–10 машинописних сторінок.

Питання для самоконтролю:

Яку статтю можна вважати науковою?

Чим наукова стаття відрізняється від реферату та інших типів текстів?

Що слід мати на увазі при написанні вступу, основної частини і висновків?

Які є правила ведення наукової дискусії?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Баскаков А. Я. Методология научного исследования : [учебное пособие] / А. Я. Баскаков, Н. В. Туленков. – 2-е изд., испр. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.
2. Білуха М. Т. Основи наукових досліджень : [підручник] / М. Т. Білуха. – К. : Вища школа, 1997. – 271 с.
3. Боришполец К. П. Методы политических исследований : [учеб. пособие для студентов вузов] / К. П. Боришполец. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 221 с.
4. Ван Эвера С. Методическое руководство для студентов и аспирантов–политологов по подготовке диссертаций / С. Ван Эвера. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 158 с.
5. Денисенко В. Політологія. Вступ до спеціальності : [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / Денисенко В., Матвієнкі С., Штерн В. – Львів : Астролябія, 2007. – 360 с.
6. Ковальський М. П. Основи наукових досліджень студентів : [навчальний посібник] / Ковальський М. П. – Острог, 2002. – 72 с.
7. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : [навчальний посібник] / О. В. Крушельницька. – К. : Кондор, 2003. – 192 с.
8. Мангейм Дж. Б. Політологія. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич ; пер. с англ. А. К. Соколова. – М. : Издательство «Весь Мир», 1997. – 544 с.
9. Методика організації науково-дослідної роботи : [навчальний посібник для студентів та викладачів вищ. навч. закладів] / Артемчук Г. І., Курило В. М., Кочерган М. П. – К. : Форум, 2000. – 271 с.
10. Методичні рекомендації до лабораторних робіт з прикладної статистики. Частина І. Комп'ютерна обробка даних в програмі Excel / Мамчич Т.І. – Луцьк, 2009. – 116 с.
11. Паніотто В. І. Статистичний аналіз соціологічних даних : [монографія] / В. І. Паніотто, В. С. Максименко, Н. М. Харченко. – К. : Видавничий дім «КМ академія», 2004. – 270 с.
12. Политический анализ и прогнозирование : [учеб. пособие] / А. С. Ахременко. – М. : Гардарики, 2006. – 333 с.

13. Политология : [учебное пособие] ; под. ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова. – СПб. : Питер, 2005. – 560 с.

14. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень : [навчальний посібник] / В. І. Романчиков. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 254 с.

15. Шейко В. М., Кушніренко Н. М. Організація та методика науково-дослідної діяльності / Шейко В. М., Кушніренко Н. М. – К. : Знання, 2008. – 295 с.

16. Эко У. Как написать дипломную работу. Гуманитарные науки : учебно-методическое пособие / У. Эко ; пер. с ит. Е. Костюкович. – М. : Книжный дом «Университет», 2003. – 2 изд. – 240 с.

17. Chodubski A. J. Wstep do badan politologicznych / Chodubski A. J. – Gdansk : Wydawnictwo uniwersytetu Gdanskiego. – 2008. – 221 s.

18. Dahl R. Modern Political Analysis / Dahl R. – N.J. : Prentice-Hall, 1963. – 118 p.

19. Davies M. B. Doing a successful research project. Using qualitative or quantitative methods / M. B. Davies. – Palgrave Macmillan. – 2007. – 274 p.

20. Dooley David Social Research Methods / Dooley David. – Prentice Hall, 2001. – 385 p.

21. Flick Uwe. Introducing research methodology. A beginner's guide to doing a research project / Uwe Flick. – SAGE. – 2011. – 272 p.

22. Philips Shively W. Sztuka prowadzenia badan Politycznych / W. Philips Shively. – Poznan, 2001. – 219 s.

ТЕЗАУРУС

Гіпотеза (hypothesis) – це твердження про зв'язки між змінними, що відображають властивості досліджуваного об'єкта.

Дослідницьке питання (research question) – це неочевидне питання, на яке можна знайти відповідь, тільки провівши дослідження.

Залежна змінна (dependent variable) – це змінна, яка змінює своє значення відповідно до змін значень іншої змінної.

Змінна (variable) – це ознака, що приймає різні значення для різних випадків або для різних моментів часу в межах одного випадку. Поняття, яке може бути виміряне, називається змінною.

Індекс (index) – це результат об'єднання двох або більше пов'язаних показників в один більш вагомий показник.

Кількісні дослідження (quantitative research) – це структуроване, жорстке із заданою методологією дослідження, засноване на філософії раціоналізму, основна мета якого кількісне вивчення зміни явища з подальшим узагальненням для генеральної сукупності.

Контент-аналіз (content-analysis) – це алгоритм методів якісного аналізу даних, який використовують під час вивчення комунікативно-значущих матеріалів.

Метод (method) – це спосіб, інструмент вимірювання чи пояснення чогось.

Методологія (methodology) – це тип раціонально-рефлексивної свідомості, спрямований на вивчення, удосконалення та конструювання методів.

Незалежна змінна (independent variable) – це змінна, зміна значень якої впливає на значення іншої змінної.

Нульова гіпотеза (hypothesis H_0) – це гіпотеза, згідно з якою не існує різниці між двома наборами даних, групами, результатами; записують H_0 .

Показник (indicator) – це величина, специфічна для певної змінної.

Поняття (concept) – це слово або фраза, що символізують певне уявлення або явище. Для того, щоб зробити поняття при-

датним для операційного використання, потрібно виокремити суттєві ознаки (індикатори), які можуть мати вигляд змінних.

Теорія (theory) – це одне з можливих пояснень спостережуваних явищ, що складається з логічно пов'язаних між собою припущень і суджень.

Якісні дослідження (qualitative research) – це неструктуроване, гнучке дослідження, основна мета якого пояснити досліджуване явище, ґрунтуючись на внутрішній логіці його існування.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зразок оформлення титульної сторінки курсової роботи

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Факультет політико-інформаційного менеджменту
Кафедра політології

КУРСОВА РОБОТА

на тему:

**ВИБОРЧІ ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ**

Виконав:

студент групи ПЛ – 21

Савчук О. Ф.

Науковий керівник:

кандидат політичних наук, доцент

Мацієвський Ю. В.

Острог, 2014

Додаток Б

Зразок оформлення титульної сторінки кваліфікаційної роботи

Міністерство освіти і науки України
 Національний університет «Острозька академія»
 Факультет політико-інформаційного менеджменту
 Кафедра політології

САВЧУК ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ

**РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ
 В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
 НА ЗДОБУТТЯ
 ОСВІТНЬО-КВАЛІФІКАЦІЙНОГО РІВНЯ
 БАКАЛАВРА ПОЛІТОЛОГІЇ

Науковий керівник:
 кандидат політичних наук,
 доцент
 Мацієвський Ю. В.

Острог, 2014

Додаток В

Зразок оформлення титульної сторінки дипломної роботи

Міністерство освіти і науки України
 Національний університет «Острозька академія»
 Факультет політико-інформаційного менеджменту
 Кафедра політології

САВЧУК ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ

**РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ФОРМУВАННЯ
 ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ**

ДИПЛОМНА РОБОТА
 НА ЗДОБУТТЯ
 ОСВІТНЬО-КВАЛІФІКАЦІЙНОГО РІВНЯ
 МАГІСТРА ПОЛІТОЛОГІЇ

Науковий керівник:
 кандидат політичних наук,
 доцент Мацієвський Ю. В.

Острог, 2014

Додаток Г

Зразок оформлення змісту

ЗМІСТ	
ВСТУП	2
РОЗДІЛ I. ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ	
1.1. Міжрегіональне і транскордонне співробітництва як вид регіональної політики держави	8
1.2. Єврорегіон як орган транскордонного співробітництва	20
1.3. Глобалізаційні процеси у розвитку міжнародної регіональної політики	29
РОЗДІЛ II. РОЗВИТОК СПІВПРАЦІ У МЕЖАХ ЄВРОРЕГІОНІВ «КАРПАТИ» І «БУГ» ПРОТЯГОМ 2004-2011 РР.	
2.1. Українсько-польська співпраця в межах єврорегіонів «Карпати» та «Буг»	40
2.2. Аналіз рівня глобалізації та ролі держави у сучасному розвитку єврорегіонів «Карпати» та «Буг»	61
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	74
ДОДАТКИ	81

Додаток Д

Зразок презентації результатів дослідження в програмі Power Point

Слайд 1

Прізвище, ім'я, по батькові здобувача
Назва дослідження
Кафедра
Група

Слайд 2

Визначення загальної проблеми дослідження
 Формулювання дослідницького питання/питань,
 мети і завдань дослідження

Слайд 3

Формулювання гіпотез/тез щодо проблеми

Слайд 4

Емпіричні дані
 Покажіть які емпіричні дані ви використовували

Слайд 5

Результати дослідження
 Покажіть, що ви виявили в результаті аналізу даних.
 Поясніть як ви їх інтерпретуете.

Слайд 6

Висновки
 Які відповіді ви даєте на дослідницькі питання?
 Що ваша робота дає для розуміння проблеми?
 В яких напрямках можливі наступні дослідження?

Оптимальний час презентації дослідження – 8–10 хв.

Навчальне видання

Юрій Мацієвський, Віталій Лебедюк

ЯК ПИСАТИ НАУКОВІ РОБОТИ З ПОЛІТОЛОГІЇ?

Навчальний посібник

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 42x30/4. Ум. друк. арк. 8,6. Наклад 50 пр. Зам. № 28–15
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman»

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свинарчук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.